

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра історії України**

**РЕФОРМА УПРАВЛІННЯ МІСТ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.**

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:

студентка 6 курсу, 611 групи
Цєга Зореслава Миколаївна

Керівник:

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Рєєнт О.П.

*До захисту допущено
на засіданні кафедри*

протокол № _____ від _____ 2023 р.

Зав. кафедрою _____ доц. Гуйванюк М.Р.

Чернівці – 2023

Анотація

У дослідженні проаналізовано процес реформування системи управління міст Галичини і Буковини другої половини XIX ст. Охарактеризовано нормативно-правове забезпечення, етапи і характерні ознаки реформаційних процесів, що мали місце у сфері управління містами Галичини. Розкрито специфіку реалізації міських реформ на Буковині. Проаналізовано наслідки реформ міського управління на західноукраїнських землях для демографічного, економічного та інфраструктурного розвитку цих міст і містечок.

Ключові слова: *Галичина, Буковина, самоврядування, міська реформа, бургомістр, магістрат, комунальна інфраструктура, міський благоустрій.*

Abstract

The study work has analyzed the process of reforming the management system of the cities of Galicia and Bukovyna in the second half of the 19th century. The regulatory and legal support, stages and characteristic features of the reformation processes that took place in the sphere of governance of the cities of Galicia have been characterized. The specifics of the implementation of urban reforms in Bukovyna are revealed. The consequences of urban management reforms in the western Ukrainian lands for the demographic, economic and infrastructural development of these cities and towns have been analyzed.

Keywords: *Galicia, Bukovyna, self-government, urban reform, burgomaster, magistrate, communal infrastructure, urban improvement.*

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Цєга З.М.
(підпис)

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ I. Основні тенденції розвитку західноукраїнських міст	14
Розділ II. Міські реформи в Галичині	25
Розділ III. Реформування управління міст на Буковині	49
Розділ IV. Наслідки реалізації реформ міського самоврядування на західноукраїнських землях	67
Висновки	86
Список джерел та літератури	91

ВСТУП

Актуальність теми. Останніми роками в Україні відбуваються процеси, пов'язані з реформуванням місцевого самоврядування – перерозподілом владних повноважень на користь об'єднаних територіальних громад і розширенням їх участі в формуванні бюджетної політики й розв'язанні актуальних проблем соціально-економічного характеру. При цьому побудова найбільш ефективної управлінської моделі повинна ґрунтуватися не тільки на врахуванні європейського досвіду чи кваліфікованих експертних розробок і думки громадськості, а й вивченні попереднього історичного досвіду. Подоланню низки проблем регіонального характеру сприятиме фахове вивчення процесів, пов'язаних із реформуванням управління міст у попередні періоди, зокрема другої половини XIX ст., коли дієві самоврядні практики лише зароджувалися.

Актуальність і наукова важливість представленого дослідження зумовлена й наявністю низки подібних рис між сучасністю та періодом модернізації суспільно-політичного й економічного простору у вказаний період. Пройшовши декілька етапів свого розвитку тогочасні міста поступово стали основним середовищем для існування людини й дедалі більше витісняючи сільський спосіб та стиль життя.

У західноукраїнських землях, відповідні процеси відбувалися з різною інтенсивністю й особливостями, але дещо сповільнено, порівняно із провідними європейськими країнами. Відчутний прорив відбувся після проведення ряду реформ в Австро-Угорщині у 1860-1870-х рр. Головним їх результатом стало створення міських органів самоврядування.

Відтак, регулювання відтоку населення з сільської місцевості, покращення застарілої і неефективної побутової та транспортної інфраструктури, підвищення ролі громад в управлінні й збалансування податкової системи і бюджету, створення діючих механізмів соціального забезпечення – далеко не повний перелік завдань, котрі стояли перед владою

західноукраїнських міст у досліджуваний період і залишаються актуальними на початку ХХІ ст.

Отже, актуальність дослідження реформування міського управління Галичини і Буковини у порівняльному контексті визначається окресленою вище суспільною важливістю та науковою необхідністю створення комплексної картини реформування муніципалітетів вказаних регіонів у другій половині ХІХ ст.

Мета дослідження – порівняльний аналіз особливостей реформування системи управління та функціонування органів влади міст Галичини і Буковини другої половини ХІХ ст.

Відповідно до поставленої мети, визначено наступні науково-дослідницькі завдання:

- прослідкувати загальні тенденції розвитку галицьких і буковинських міст, у контексті регіональних соціально-економічних показників;
- охарактеризувати нормативно-правове забезпечення, етапи і характерні ознаки реформаційних процесів, що мали місце у сфері управління містами Галичини;
- розкрити специфіку реалізації міських реформ на Буковині;
- проаналізувати наслідки реформ міського управління на західноукраїнських землях.

Об'єктом дослідження визначено систему міського управління Галичини та Буковини у другій половині ХІХ ст.

Предмет дослідження – особливості, напрями, форми та методи реформування органів міської влади Галичини і Буковини у другій половині ХІХ ст., їхнє функціонування в контексті проведення фінансово-господарської, регуляторної і соціально-культурної діяльності й вплив державної політики на ці процеси.

Хронологічні рамки окреслені тематичною спрямованістю і завданнями дослідження, тому охоплюють період від початку 1850-х рр. до кінця ХІХ ст. Визначення нижньої хронологічної межі зумовлене початком

реформаційних процесів у міському управлінні в Австрійській імперії після революції 1848-1849 рр. (стосувалися Галичини та Буковини). Верхня межа пояснюється завершенням основних змін у сфері міського управління.

Територіальні межі дослідження охоплюють землі Австро-Угорщини – Королівство Галичини та Володимирії і Герцогство Буковину.

Методи дослідження. Враховуючи постановку обраної проблеми, основним методом став порівняльно-історичний, хоча з деяким відхиленням від первісного сенсу. Зокрема, застосування синхронного аналізу сприяло фокусуванню на кількох споріднених регіональних просторах, уникненню відмінностей у часі. Це допомогло подолати історіографічні шаблони щодо кардинальних розбіжностей у розвитку регіонів та їхнього міського простору.

Історико-генетичний метод виявився, можливо, найбільш універсальним, спрямованим на розкриття основних рис та змін у процесі, а також причинно-наслідкових зв'язків його окремих виявів. Зокрема, аналіз соціально-економічних особливостей розвитку міст та змін чисельності їх населення створив чітке уявлення про зростання їхньої ролі, що в подальшому відобразилося на законодавчому рівні під час впровадження системних реформ управління. Збільшення витрат на реалізацію інфраструктурних проєктів стало можливим завдяки загальному зростанню муніципальних бюджетів, які наповнювалися додатковими зборами, перелік яких динамічно розширювався в кінці XIX – на початку XX ст.

Джерелознавчі методи отримали окреме місце в теоретико-методологічних засадах дослідження. Офіційні документи порівнювалися з локальними даними, матеріалами періодики тощо. Важливо відзначити, що аналіз нормативно-законодавчих актів, котрі регламентували діяльність органів міського управління й самоврядування, вимагав не лише джерелознавчого інструментарію, а й використання формально-юридичного методу.

Структуруванню обширної кількості статистичних даних, використаних для порівняння основних демографічних показників або оцінки ефективності

фінансової діяльності міських громад сприяло використання контент-аналізу та статистично-економічного методу. Більшість цифрових показників, які були представлені самими органами міського управління чи загальнодержавними, враховувала ймовірність підвищеного рівня суб'єктивності.

Історіографія проблеми. Урбанізаційні процеси в означених регіонах, розвиток управлінських органів місцевого самоврядування досить неоднозначно й суперечливо оцінювалася сучасниками та професійними дослідниками різних періодів. Враховуючи це, в основу виділення головних історіографічних блоків покладено хронологічний підхід. Зокрема, вся проаналізована наукова література поділена на чотири об'ємні групи: 1) наукові й науково-публіцистичні роботи, що вийшли друком впродовж останньої третини ХІХ ст. – 1917 р.; 2) радянська історіографія від початку 1920-х рр. до 1991 р.; 3) закордонна наукова література – 1920-ті рр. – кінець 1980-х рр.; 4) сучасна історіографія (1991-2020 рр.).

Роботи останньої третини ХІХ – 1917 р. з'являлися безпосередньо протягом досліджуваного нами періоду. Їх автори були сучасниками, а інколи й учасниками відповідних процесів.

Кризовий стан у розвитку Галичини 1860-х – початку 1880-х рр., на прикладі різних фінансових показників продемонстрував економіст С. Щепановський [128]. Подібне спрямування, але щодо Буковини мала книга О. Жуковського [129]. Головні міста в ній відіграють одну з чільних ролей. Однак, фігурують у контексті ключових дат в історії, адміністративно-територіального поділу, чисельності жителів.

Як самостійний об'єкт вивчення, Львів виступає у дослідженні Ф. Папе, яке надруковано у 1894 р. Вказаний автор приділив певну увагу подіям 1860-1870-х рр. А статут 1870 р. охарактеризовано ним як важливий рубіжний документ на шляху до самоврядування [124].

Велика за обсягом джерельна база лягла в основу колективної праці з історії міського самоврядування Львова за 1870-1985 рр. Вчені послідовно

дослідили фінансову, організаційну, транспортну, будівельну, комунальну, освітню й добродійну діяльність міської ради [122].

Пізнавальні напрацювання присвячені Станіславу презентував наприкінці XIX ст. А. Шарловський. Дослідник логічно відобразив географічний, демографічний, статистичний, топографічний, промисловий аспекти розвитку міста [127].

Одним з найвідоміших буковинознавців, дослідників тогочасних Чернівців є австрійський історик і етнограф Р. Ф. Кайндль, у творчому доробку якого є низка публікацій відповідної тематики [79]. Його праці носять не лише історіографічний, а й джерелознавчий характер. Особливо, це стосується кінця XIX ст. Також окремо слід виділити його тритомну «Історію Буковини» і дослідження з історії Чернівців [78].

Характеристика радянської історіографії, як інструменту ідеологічного контролю й доведення формаційної моделі розвитку суспільства, цілком підходить і для оцінки особливостей висвітлення нею розвитку міст Галичини й Буковини протягом другої половини XIX ст. Дана тематика у переважній більшості випадків фігурувала тільки з точки зору пригнобленого становища робітників чи поступового наростання революційної боротьби за їх права або наростання підтримки соціалістичних ідей. Але при цьому, все ж варто окремо виділити наукові публікації 1920-х – початку 1930-х рр. Адже вони значно менше просякнуті марксистськими ідеологемами. А, починаючи з середини 1930-х рр., різноманітність поглядів на розвиток міст другої половини XIX ст. стало апріорі неможливим.

Процес зміни методологічного інструментарію і посилення ідеологічного впливу наочно простежуються й на прикладі оцінок щодо Чернівців. Якщо у 1920-х рр. їх ще дозволяли характеризувати як: «прегарне місто, з великою деревообробною та іншими фабриками, тартаками, трамваями, банками, друкарнями, банями різних церков. Люди багатьох національностей прийшли сюди з різних країв і перемішали усі свої ознаки»,

то для післявоєнної літератури наведення подібних оцінок було цілком виключене [100, с. 19, 45-49].

Для післявоєнної ж радянської літератури, був характерний безапеляційно негативний тон, а констатація позитивних фактів, часто поєднувалася з поясненнями, що нівелювали їхнє значення. 1960-1980-і рр. запам'яталися впливом публікації відомого фундаментального енциклопедичного видання «Історія міст і сіл Української РСР». При цьому констатовалося зростання чисельності населення, очевидне прискорення економічного розвитку великих міст, поступове впорядкування зовнішнього вигляду (Долина, Дрогобич, Коломия, Станіслав, Тернопіль), фіксувалася інформація про резонансні події (запуск залізниці, впровадження самоврядування) [55, с. 266; 58, с. 57; 104, с. 70-71; 112, с. 197-206; 113, с. 280-281]. Теза про повільний розвиток Львова поєднувалася з показниками певних змін в житлово-комунальному господарстві міста. А саме: запровадження газового освітлення, вимощення вулиць, спорудження каналізаційної мережі [74, с. 62].

Щодо Чернівців кінця XIX ст. вказувалося, що центр міста поступово діставав вигляд впорядкованого європейського міста, проте на його околицях переважали одноповерхові кам'яні й дерев'яні будинки і зовсім неупорядкованими залишалися робітничі квартали [60, с. 68-69].

Позиції істориків щодо наростаючої класової боротьби не змінювалися десятиліттями. Зокрема, Чернівці хоч і називалися єдиним значним містом, але характеризувалися осередок «економічної колонізації», котрий наповнювався «колонізаторськими елементами» для здійснення «колоніального грабунку». Спочатку йшла згадка про погане впорядкування, а потім – про активну забудову багатопверховими будинками, появу вуличного освітлення, спорудження водогінної мережі й трамвайної колії [96, с. 137-138].

У той час, кардинально інші підходи показували закордонні дослідники. В тому числі – представники української діаспори, які, переважно у позитивному ключі, змальовували міське життя після реформ 60-х рр. XIX ст.

У поле зору польських науковців міжвоєнного періоду частіше потрапляв Львів. Вже у 1924 р. з'явилося розширене видання книги Ф. Папе [123]. У дослідженні С. Гошовського, на прикладі більш тривалого хронологічного проміжку, подано економічні аспекти розвитку Львова [121].

Опис управління містечка Золочів після реформи місцевого самоврядування 1866 р., представлено у праці Л. Харевічевої. Вона підтвердила, що розширення самоврядних прав тамтешньої громади спричинило активізацію вуличного будівництва і реалізацію низки інших муніципальних програм [118, с. 103-107]. Продовженням польської практики написання узагальнюючих праць з історії Галичини австрійського періоду є книга К. Гжибовського [119].

Досить вдало у загальний контекст історію Галичини й Буковини вписує австрійський журналіст і письменник М. Поллак [101, 125]. Незважаючи на його фах та публіцистичний стиль тексту, згадані дослідження мають ґрунтовну документальну основу. Броди, Дрогобич, Жаб'є, Коломия, Львів, Садгора, Самбір, Станіслав, Стрий, Чернівці – це лише частина з переліку населених пунктів, котрим М. Поллак приділяє увагу.

Для історичної літератури представників української діаспори властиве переважання національного фактора. На прикладі Чернівців, ми зустрічаємо поєднання констатації впливу різних навчальних закладів на культурний та духовний розвиток «українських мас» з твердженнями про «германізаційні й румунізаційні ворожі протиукраїнські тенденції» [57, с. 904-913].

Нейтральні згадки про швидке розростання Львова у другій половині ХІХ ст., розбудову трамвайних ліній та різноманітних установ наводить громадська діячка О. Степанів [106].

Кілька статей присвячених Бучачу досліджуваного нами періоду, вміщує надрукований у США в 1972 р. колективний збірник публікацій. Зокрема, це роботи Н. Андрусяка [46, с. 22-63], І. Бондарука [50, с. 64-67], Р. Коцика [82].

Своєрідним діаспорним підсумком у розвитку галицьких і буковинознавчих студій кінця XIX ст. є праця канадського історика українського походження І.-П. Химки [120].

Новий період – найбільш активного наукового вивчення урбанізаційних процесів другої половини XIX – початку XX ст. – розпочався з проголошенням незалежності України. Вітчизняні урбаністичні дослідження набули ознак самостійного напрямку історичної науки, свідченням чого є, насамперед, значне кількісне зростання монографічних та дисертаційних праць. Відтак, у дослідницьке поле зору українських науковців поступово потрапили й міста Західної України [80]. Історична наука останніх десятиліть збагатилася дослідженнями, присвяченими різноманітним проблемам розвитку міст Галичини та Буковини XIX – початку XX ст. [56; 63, с. 75-83; 64; 97; 99]. Особливу важливість мають публікації О. Мазурка [92, 93].

Беззаперечне лідерство у сфері вивчення історії окремих міст належить місцевим науковцям. Адже завдяки їх дослідницькій діяльності історіографія збагатилася різними працями. Як об'єкти дослідження у них найчастіше фігурують Львів [77], Чернівці [114] та Станіслав [59, с. 102-112; 105; 111], менше – Самбір [102], Стрий [75].

Варто також виділити й численні публікації В. Ботушанського, які присвячені різним аспектам розвитку Чернівців австрійського періоду [51, с. 81-90; 52, с. 120-122; 53; 54, с. 106-109] і дослідження Б. Лазорака (з історії Дрогобича) [86, с. 32-38; 87, с. 261-285; 88, с. 29-63].

Але найбільш вагомими для нашого дослідження стали роботи С. Добржанського [65, с. 14-20; 66, с. 108-114; 67, с. 6-13; 68; 69, с. 6-13; 70, с. 29-36; 71, с. 17-24; 72, с. 298-309], присвячені різним аспектам розвитку міського самоуправління на західноукраїнських землях другої половини XIX – початку XX ст. Щоправда, автор не ставив собі за мету висвітлення саме процесу проведення міських реформ у Галичині й на Буковині, а давав загальну характеристику станиця міст.

Впродовж останніх років книжковий простір активно поповнюється перекладними науковими дослідженнями й літературою авторства європейських вчених (у тому числі в співпраці з українськими колегами). Серед подібних праць цієї групи, доречно виділити роботи К. Шарра [126], К. Бронського [117] та Б. Куцмані [84].

Джерельна база роботи охоплює наступні основні групи використаних історичних джерел: державні нормативно-правові акти; статистично-довідкові, облікові та звітні матеріали; публіцистику; мемуари.

Високу репрезентативність для написання нашого дослідження мають державні нормативно-правові акти. Вони фіксували основні засади міського управління та загальні принципи формування органів влади і їхні повноваження [33, 44].

Буковина й Галичина отримали власні крайові статuti у 1863 р. та 1866 р. відповідно, які головним чином дублювали чи деталізували загальноімперські норми [9, 44]. Пізніше вони доповнювалися і розширювалися. Насамперед мова йде про статuti для міст Галичини 1889 р. та 1896 р., котрі суттєво розширювали відповідний перелік населених пунктів з таким статусом [29, 45], а також його подальші доповнення [16, 17]. З активізацією соціально-економічного розвитку міст, влада звертала увагу на актуальні проблеми, пов'язані з санітарним станом, забудовою, утриманням громадських місць, оптимізацією мережі народних шкіл, протипожежною охороною [5, 6, 15, 18, 25].

Крайові статuti (на Буковині 1863 р. та у Галичині 1866 р.) давали можливість почати роботу над статутами головних міст – Чернівців та Львова [11, 43].

Наступну (другу) групу джерел складають статистично-довідкові, облікові та звітні матеріали (відносно однотипні за змістом, відображають числову інформацію важливого для держави чи громади значення).

Зокрема, інформацією щодо чисельності населення міст та містечок, їхню зайнятість або соціальну структуру, наповнені різноманітні статистичні

збірники. Серед них у контексті аналізу відповідних показників міст Галичини й Буковини використовувалися видання – «Orts-Repertorium» [30, 31], «Special Orts-Repertorien» [39, 40, 41], які були результатами загальних переписів кожні десять років. Нами також було залучено інформацію кількох видань статистичного і звітного характеру [28, 32, 34-37, 38].

До третьої групи ми віднесли газетно-журнальні публікації. Інформаційний тон у той час задавала впливова українська регіональна преса («Діло» та «Буковина»).

Високий рівень суб'єктивізму має остання група джерел – мемуари.

Біографічний нарис політичного характеру залишив український діяч Галичини К. Левицький [22]. У ньому представлено фаховий аналіз законодавчої бази, діяльність крайового сейму, урядову політику щодо регіону, окремі важливі події із життя Львова.

Схоже спрямування мають і спогади іншого громадсько-політичного діяча О. Барвінського [1]. Крізь призму його політичної діяльності, у них постають окремо взяті сюжети з життя Львова, Тернополя і Чернівців.

Також Львів і Чернівці кінця XIX ст., у деяких епізодах, постають в неодноразово перевиданих спогадах письменника К. Е. Францоza – уродженця галицького м. Чортків [27].

Буковина першої половини XX ст. досить мальовничо подана письменником та журналістом Г. Дроздовським [2]. У його «Спогадах старого австрійця» є інформація, що стосується предмета нашого дослідження.

Практичне значення одержаних результатів дослідження базується на можливості використання зібраного матеріалу, окремих положень для подальшого вивчення міського життя українських земель другої половини XIX ст., для підготовки глибших праць, присвячених вказаному періоду, для написання узагальнюючих історичних робіт, підручників та навчальних посібників, а також, у навчально-виховному процесі в закладах освіти, при підготовці освітньо-наукових програм. Матеріали роботи можуть слугувати і додатковим підґрунтям для аналітично-експертної роботи чи оптимізації

діяльності й підвищення ефективності роботи органів міської влади, під час теоретичної розробки концепцій їхнього подальшого розвитку.

Структура роботи визначається змістом теми, поставленою метою та сформульованими завданнями й складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ I. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ МІСТ

Для розуміння тенденцій загального розвитку й трансформації системи управління міст Галичини і Буковини у другу половину XIX ст. слід мати на увазі особливості розвитку капіталізму на цих землях (особливо, порівняно з центральними регіонами Австро-Угорщини) та, водночас, поглиблення нерівномірності зростання населення й господарства за прикладом окремих населених пунктів.

В цьому контексті, у історіографії довгий час домінуючими та безапеляційними були оцінки щодо уповільненішого розвитку зазначених регіонів, порівняно з іншими територіями Австро-Угорщини. Також, хрестоматійного характеру набули твердження про «відсталі» землі, що слугували «аграрно-сировинним придатком» [96, с. 120].

Стосовно обраної нами проблеми дослідження об'єктивна основа такого бачення мусить поєднуватися з конкретними фактами, які, зокрема, демонструють зростання темпів урбанізації від середини XIX ст., формування розгалуженої мережі міст й містечок, поступове підвищення їх соціально-економічної ролі [65, с. 14].

На користь цього першим аргументом є кількісні показники. Наприклад, якщо у Східній Галичині, станом на 1857 р. нараховувалося 45 міст, то, відповідно до законів від 1889 р. та 1896 р.), до цього розряду було включено ще 30 і 130 населених пунктів (крім Львова). Щоправда, більшість з них – це фактично містечка й лише третина – дійсно міста. А якщо із понад 160 населених пунктів обрати ті, котрі на 1910 р. мали більше 8 тис. мешканців (тобто, за мірками того часу були достатньо великими), то назбирається разом із Львовом 31 місто [31, с. 1-267].

Цілком зрозуміло, що найбільш високий приріст населення, у абсолютних цифрах, мав Львів. Зокрема, за 40 років його населення виросло майже на 120 тис. (236,6%). При цьому, крім Львова, більше ніж у 2 рази виросло населення Тустановичів (398,4%), Перемишля (356,1%), Сянока

(309,2%), Стрия (313,2%), Турки (261,4%), Борислава (257,6%), Коломиї (241,4%), Станіславівка (230,2%), Ярослава (214,6 %), Дрогобича (205,2%), Сокаля (202,8%), Рави-Руської (201,2%) [68, с. 123].

Зрозуміло, що високий відсоток не завжди означав дуже велике кількісне зростання. Адже для багатьох невеликих міст зростання кількості жителів на 5-7 тис. за 40 років давало помітний відсоток через низькі вихідні показники. До прикладу, Турка, Тустановичі, Сокаль і Сянок. У той час, як у Тернополі населення зросло майже на 14 тис., проте це становило лише 168,6% [65, с. 14].

Причини такого швидкого зростання окремих міст були різними. Зокрема, Борислав, Тустановичі й Дрогобич зростали швидко у зв'язку із розвитком видобувної промисловості; Коломия ж розвивалась як важливий залізничний вузол; а Перемишль – як військово-стратегічний пункт. Як центри торгівлі та дрібної промисловості теж зростали чимало міст [68, с. 123].

Серед усіх значних міст Галичини, лише Броди мали від'ємний показник зростання населення. Тобто, 1910 р. кількість населення міста становило тільки 96%, порівняно із 1869 р. А найперше це було пов'язано зі змінами у розвитку міжнародної торгівлі. Зокрема, між Австро-Угорською та Російською імперіями.

Слід відзначити, що за етнічним складом, серед населення міст Галичини статистика виділяла три основні групи – українців, поляків і євреїв. Решта етнічних груп були мало чисельними, не справляли суттєвого впливу на життя міст. Зауважимо, що особливістю тодішньої статистики було те, що більш точні дані щодо етнічного складу населення давали показники конфесійної приналежності, ніж показники розмовної (домашньої) мови. Насамперед, це було пов'язано з тим, що помітна частина українців вільно розмовляла польською мовою та, під час проведення переписів, під впливом різних чинників, указувала розмовну мову не українську, а польську. І крім того, євреїв, за розмовною мовою, відносили до німців. Наприклад, наведемо дані по 31 найбільшому місту Східної Галичини за 1900 р. [81].

У всіх містах українці, поляки та євреї були представлені у значній кількості. У 12 містах одна із національностей мала більше 50% жителів. Так, у Львові, Самборі та Ярославі це були поляки; в Городенці, Тисмениці й Яворові – українці; у Бориславі, Бродах, Бучачі, Калуші, Коломиї і Раві-Руській – євреї. У інших же містах – жодна із національностей не мала значної чисельної переваги [65, с. 15].

На Буковині ж відповідний перелік був порівняно меншим навіть на початку ХХ ст. і включав десять міст (разом із Чернівцями), а також понад десяток містечок, серед яких у північній частині Буковини були Бояни, Вашківці над Черемошем, Глибока, Жадова, Заставна, Нижні Станівці, Садгора [42, с. 3-44].

Хоч Буковина й поступалася значно за кількістю міст Галичині, все ж урбанізаційні процеси тут відбувалися також досить високими темпами. Усі міста Буковини зростали досить успішно. А найнижчі показники мав Серет (137,9%). Сторожинець і Чернівці збільшили чисельність населення більше як в 2,5 рази. Інші ж мали приріст у межах 154% – 209,5%. При цьому, якщо Чернівці розвивалися високими темпами маючи статус крайової столиці, то швидке зростання Сторожинця можна пояснити вигідним географічним розташуванням, а також переселенням сюди значної кількості українців, румунів, євреїв чи поляків із інших населених пунктів [30, с. 3-17].

У Чернівцях кількість жителів середмістя зросла за цей час в 2,5 рази. А що ж стосується передмість, то тут спостерігалися досить різні темпи приросту. Зокрема, найбільш високі темпи демонструвала Клокучка (кількість жителів зросла більше ніж у 5 разів). Інші передмістя розвивалися дещо повільніше: населення Монастириськи й Роші зросло у приблизно 2 рази, Горечі – в 1,6, а Калічанки – в 1,4 рази [30, с. 3-17].

Загальна кількість жителів міст і містечок Буковини за 1869-1910 рр. збільшилася від 78,9 тис. осіб до 164,3 тис. осіб (тобто удвічі). Заради справедливості, варто зауважити, що такі значні показники приросту, великою

мірою пов'язані саме з низькими первісними показниками чисельності міщан станом на 1869 р. [68, с. 126].

На початку ХХ ст. австрійська статистика у північній частині Буковини виділяла 7 містечок. Усі вони показали приріст населення за другу половину ХІХ ст. у 1,5-2,3 рази. Винятком була лише Садгора, приріст жителів котрої поглинали Чернівці й на 1910 р. містечко мало навіть менше жителів ніж у 1869 р. В багатьох випадках за інфраструктурою, містечка мало чим насправді відрізнялися від сіл. Ключову їхню особливість становило те, що вони із давніх часів для навколишніх сіл були центрами торгівлі [65, с. 15].

Зауважимо, що на початку ХХ ст. на Буковині існувала ціла низка великих сіл, у яких чисельність населення подекуди була навіть більшою, ніж у деяких містах. До таких належали: Банилів-Підгірний (6 тис.), Берегомет (7,3 тис.), Великий Кучурів (9,7 тис.), Карапчів (5,3 тис.), Лукавці (5,15 тис.), Молодія (5,2 тис.), Топорівці (5,5 тис.), Руський Банилів (5 тис.), Селятин (6,1 тис.), Слобода (5,2 тис.) [124, с. 276-297].

Розвиток кожного з вказаних населених пунктів пов'язувався з низкою факторів. Зокрема, наприклад, у Берегометі ще із кінця ХVІІІ ст. був особняк давнього й впливового аристократичного буковинського роду Васильків. Там же, в другій половині ХІХ ст., збудовано навіть родовий замок, що отримав електрифікацію одразу після Чернівців. У той же час, Селятин вирізнявся порівняно великою чисельністю єврейського населення (до 40%), мав помітний торговельно-економічним статусом, «двадцять філіалів європейських банків» і, навіть, залізничне сполучення із Віднем [49]. Натомість, у Банилові-Підгірному проживали польські поселенці. З середини ХІХ ст. до них приєдналися німецькі колоністи. Саме це, очевидно, багато у чому й забезпечило подальший розвиток села. Зазначені населені пункти хоча і не мали формально юридичного статусу міста, проте де-факто їх демографічний, економічний чи культурно-релігійний розвиток (наявність закладів освіти і культових споруд різних конфесій) демонстрував, що навіть

такі місцеві адміністративно-управлінські центри, як Вижниця, Заставна, Садгора, не могли із ними конкурувати за цими показниками [68, с. 127].

Швидке зростання чисельності населення забезпечувала й сільська місцевість. А потреби промисловості в дешевій робочій силі спонукали підприємства містечок відряджати своїх агентів для пошуку працівників. А. Гранах пригадував, що основною причиною переїзду його родини з села Вербівці на Городенківщині до містечка Сколе (разом з кількома десятками інших отримало самоврядні права тільки 1896 р.) була пропозиція влаштуватися на сірникову фабрику, створену у 1864 р., котра вважалася найбільшою у Галичині. Як вказував А. Гранах, там працювали навіть діти віком від 8 років, й багато робітників теж переїхали із сіл [62, с. 48-49].

Цікаво, що за національним складом міста Буковини дуже суттєво відрізнялися від національного складу населення всього краю. Так, на 1890 р. у Кімполунзі, Дорна Ватрі й Сторожинці найбільш чисельною групою були румуни; в Кіцмані – українці; в Радівцях, Гурагуморі – німці; а у Сереті, Сучаві й Вижниці – євреї. При цьому у Вижниці євреї складали 91,1% населення.

Але на 1910 р. ситуація із національним складом населення міст трохи змінилася. У всіх містах Буковини значно зросло єврейське населення. І крім Вижниці, Серета й Сучави, євреї також вийшли на перше місце за своєю чисельністю у Сторожинці, Радівцях та майже зрівнялися з німцями у Гурагуморі. Також, як і раніше, українці були найчисельнішими у Кіцмані, а румуни – в Кімполунзі й Дорна-Ватрі [65, с. 16].

Загалом же всі міста Буковини розвивались як багатонаціональні центри. Найбільш однорідним національним складом станом на 1910 р. був у: Вижниці – 82,2% євреї, Кіцмані – 76,8% українці, Кімполунзі – 60,% румунів, Дорна-Ватрі – 52,2% румунів. У всіх решті міст жодна із націй не перевищувала 50% жителів. Наприклад, у Радівцях було 35,5% євреїв, 31,4% німців, 22,6% румунів, 2,9% українців, 2,1% поляків. У Сереті – 35,5% євреїв, 23,1% українців, 16,7% німців, 8% румунів, 3,85% поляків. У Сторожинці – 33,4% євреїв, 29,4% румунів, 18,4% українців, 10,8% поляків, 7,2% німців. У

Гурагуморі – 41,4% німців, 38,5% євреїв, 13,3% румунів, 4,6% поляків, 0,9% українців. У Сучаві – 36,4 євреїв, 31,7% румунів, 19,5% німців, 6,5% поляків, 3,9% українців.

Етнічний фактор та його зміни є важливим порівняльним параметром для міст Галичини й Буковини. Адже загальновідомо, що важливою історичною особливістю Буковини була її багатонаціональність, котра, на відміну від Галичини, не стала основою етнічного конфлікту, а була втіленням принципу рівноправності й як наслідок – деякого балансу поміж запитами і вимогами різних народів та регіональних еліт [97]. Дане твердження історика І. Монолатія прямо корелюється зі статистикою, яка має відношення до міст.

Разом з тим, навіть щодо Галичини, ситуація не була однозначною. Якщо у владних і адміністративних установах наприкінці ХІХ ст. переважала польська, то у повсякденному вжитку на побутовому рівні спостерігалось розмаїття міжетнічної взаємодії. Відомий австрійський історик М. Поллак щодо Дрогобича (міста з першої десятки по чисельності населення) писав наступне: «Хоча в кабінетах окружної управи та суду... й говорено польською, однак на дрогобицьких вулицях... точилася запекла боротьба між мовами та конфесіями, які потихеньку сплавлялися у дивну мішану культуру» [101, с. 197]. В цьому випадку, слід розрізняти політичне переважання представників польського народу й загальну багатоетнічну (єврейську, українську, німецьку) більшість жителів східногалицьких міст.

На нашу думку, слід зазначити, що на загальному фоні міст та містечок кардинально вирізнялися Львів і Чернівці. Відсотковий приріст їхнього населення за період від 1869 р. до 1910 р. був майже однаковим. Відповідно 236,6% (з 87,1 тис. до 206,1 тис. осіб) і 252% (з 33,8 тис. осіб до 85,4 тис. осіб) [68, с. 129].

Порівняння різних параметрів управління містами Галичини й Буковини, їх соціально-економічного і демографічного розвитку дозволяє безапеляційно поставити центральні поліси даних регіонів на перше місце. Їх багатовікова історія й культура, наявність помітного числа представників

третього стану, зумовили існування більш потужної, у порівнянні із іншими адміністративними центрами громадської думки, що проявлялася у формі періодичних стихійних зібрань [65, с. 16].

Зокрема, у Чернівцях наприкінці ХІХ ст. були традиційними скупчення ремісників і торговців безпосередньо на сходах магістрату. Публіцист того часу Ф. Порубський так обурювався щодо цього: «Наша провокаторська громадянська лють клекоче насамперед у тих прошарках суспільства, де мала би «шумувати» найменше, – серед малих людей ... нуртує цей незламний черновіцький громадський дух, що зазвичай знаходить належний вияв у неділю, на свята, в період інших публічних заходів, коли є що полаяти й чим пообурюватися... До найстрашніших, без сумніву, належить черновіцький «платник податків». Йому начхати, де він є і перед ким стоїть, якщо він затявся здійснити свою примху» [125, с. 10]. Досить складно говорити про дієвість подібних способів взаємодії з чиновниками. Проте, очевидно, що таким методом, на них створювався певний тиск частини громадськості, котра не мала права голосу на місцевих виборах. У подальшому, це був сприятливий ґрунт для формування різних студентських, національних і політичних об'єднань [68, с. 130].

Крім указаних центральних міст регіонів за таким параметром як облаштування життєвого простору й комфортність відпочинку для заможного населення у той час в Галичині виділявся Стрий. Значну роль у цьому відіграла пожежа 1886 р. Вона фактично знищила місто, у тому числі, згоріла будівля магістрату (з касою та документацією). Однак, пожежа стала поштовхом для подальшого інтенсивного розвитку міста. І після відбудови, Стрий отримав прямокутні широкі вулиці. Архітектурний стиль його центру став яскравим прикладом сецесійного мистецтва, що домінувало на той час. Із тих пір, магістрат почав опікуватися формуванням пожежної охорони й приділяти більшу увагу благоустрою. А спеціальні приписи визначали принципи руху транспорту. До прикладу, заборона їздити гужовим транспортом тротуарами або тарифи для перевізників [75, с. 14].

Все це разом сприяло неабиякому зростанню популярності даного окружного центру. Відтак, за 1869-1910 рр., по темпах приросту чисельності населення головних галицьких міст, де проживало понад 8 тис. осіб, перше місце зайняв Стрий з 313,2% зростання. Тобто, якщо в 1869 р. у ньому проживало 9,88 тис. осіб, то у 1910 р. – 30,1 тис. осіб [68, с. 130].

В контексті дослідження міст Буковини, неможливо обійти увагою термін «буковинізм», котрий характеризує своєрідну регіональну ідентичність, яка сформована під впливом багатонаціонального й прикордонного простору. Однією з її головних ознак була поліетнічна свідомість. Поляки «складали порівняно нечисленну групу населення, але серед великих землевласників вони мали значну вагу, що давало їм можливість мати постійних представників у місцевих органах влади. Німці переважали серед бюрократії краю і серед людей т. зв. вільних професій. Але їх вплив у політичних органах влади врівноважувався буковинським сеймом та іншими органами місцевого самоврядування, у яких великий вплив мали румуни. Останні опиралися на широкі маси селянства, мали також впливовий прошарок землевласників. Українці були найбільш численним народом на Буковині, але тривалий час їх представництво у місцевих органах влади було незначним... Євреї були зайняті переважно у промисловості та торгівлі» – акцентує на взаємодії п'яти національних груп на Буковині сучасний історик О. Добржанський (на відміну від, наприклад, галицького протистояння) [63, с. 77-78].

Втім варто уточнити, що без міжетнічних конфліктів теж не обходилося. Особливо, якщо говорити про боротьбу українців за політичні та соціальні права. 1886 р. один з дописувачів газети «Буковина» вказував: «Перед великодніми святами пішов я до Вижниці. Це містечко розташоване над самим берегом швидкого Черемоша. Воно досить красиве, але євреями переповнене». І, будучи свідком конфлікту представників саме цього народу з тамтешнім гуцулом, він поцікавився у іншого міщанина стосовно відсутності поліції. На що той у відповідь тільки знизав плечима і сказав: «Та то дуже

часто у нас таке трапляється, бо поліціант єврей, а в громадській раді одні євреї. Якщо піде бідний скаржитися, то його ще до арешту скажуть замкнути» [73, с. 3-4].

Доцільність використання поняття «буковинізм» стосовно міського управління, підтверджується також на прикладі депортації 1866 р. з Галичини (через Буковину) публіциста і етнографа В. Кельсієва. Потрапивши у Чернівці, він поскаржився, що його змусили за власний кошт оплачувати не тільки власний проїзд, а й проїзд конвою. На це, місцевий поліцейський чиновник йому заявив: «В Галичині вони все роблять по-варварськи; ми тут, слава Богу, в Буковині. Повірте мені, що ви жодної копійки не заплатите за ваш подальший проїзд ... Які варвари! Так в Галичині завжди робиться» [115, с. 50]. Разом з тим, важливо зауважити, що питання регіональних відмінностей в контексті використання поняття «буковинізм» вимагає окремого вивчення [65, с. 17].

Торкаючись детальніше питання соціальної диференціації населення Буковинських міст, необхідно конкретизувати, що у її основі лежали не тільки національні, а і матеріальні фактори. Вони мали слід в усіх сферах життєдіяльності. У тому числі, й у розвитку інфраструктури. Так, швидкий хаотичний характер забудови (у Чернівцях за 1869-1910 рр. кількість будівель зросла вдвічі) й відсутність належних капіталовкладень визначали поганий санітарний стан більшості вулиць та поширення пожеж і майже повсюдну відсутність водопостачання, а також вкрай низьку якість води з криниць чи відсутність міського транспорту. В позитивному сенсі, за цими показниками, знову вирізнялися тільки Чернівці, де у 1895-1912 рр. були побудовані водопровідні споруди й газовий завод, а від 1897 р. функціонував трамвай [92, с. 20-23, 27-28].

Про складність об'єктивної оцінки рівня ефективності діяльності органів міського самоуправління північної частини Буковини (особливо її невеликих містечок) можна судити на прикладі з спорудженням залізниць. Наприклад, деколи траплялися вимоги місцевої влади, стосовно прокладання

колії на відстані у декілька кілометрів від населеного пункту. Зокрема, це характерно для п'ятитисячного буковинського містечка Садгора, котре сьогодні є частиною Чернівців. І така позиція хоча й обґрунтовувалася захистом спокою жителів, проте, насправді виступала гальмуючим чинником розвитку економіки і торгівлі [101, с. 53]. Час досить швидко показав, що подібні підходи були згубними для розвитку міст та містечок. І саме наявність залізниці багато у чому визначала економічний добробут тогочасних міст, забезпечуючи прибуток від торгівлі й перевезення товарів [68, с. 132].

Отже, порівняльний аналіз демографічних показників і політичного розвитку продемонстрував повне домінування у обох регіонах столичних центрів – Чернівців та Львова. Решта ж міст, за невеликим винятком, зазвичай виконувала роль адміністративних центрів та не відрізнялася системою управління й розвивалася за рахунок вдалого географічного розташування чи наявності залізничної інфраструктури або активного припливу населення з інших територій.

У цілому, їхній розвиток характеризувався доволі неоднозначними тенденціями. Зокрема, до позитивних рис, варто зарахувати те, що на державному й регіональному рівнях відбувалося поетапне формування системи самоврядування, що було спрямоване на розширення участі населення у вирішенні актуальних питань та управлінні. В абсолютних числах зростали демографічні показники і надходження до казни. Розвивалася й житлова інфраструктура.

Але, водночас, не втрачали своєї актуальності, а десь і загострювалися, такі традиційні проблеми, як то поєднання відсутності в незаможної більшості жителів виборчого права з надмірністю податкового тягара і дуже низького рівня життя; постійний дефіцит бюджетів; слабка зацікавленість влади в поліпшенні санітарно-гігієнічних умов тощо. В загальному контексті спостерігалось відставання більшої частини буковинських міст та містечок як за чисельністю жителів, так і за формуванням інфраструктури. У тому числі – Бояни, Вашківці, Вижниця, Кіцмань та Садгора. А на противагу їм, у Галичині

прискореними темпами розвивалися міста першої десятки, серед яких: Борислав, Дрогобич, Коломия, Перемишль, Станіслав, Стрий, Тернопіль, Ярослав. І лише Сторожинець зміг дещо наблизитися до них за окремими параметрами.

РОЗДІЛ II. МІСЬКІ РЕФОРМИ В ГАЛИЧИНІ

«Весна народів» 1848-1849 рр. сприяла поширенню в Австрійській імперії думки про необхідність заміни існуючої системи міських магістратів з їхньою юрисдикцією і практично необмеженою владою власників різних доміній на інших територіях, на активну дієву систему самоврядування, котра б передбачала проведення виборів до органів місцевої влади громадського, повітового та окружного рівнів [68, с. 155].

Відповідні положення в первинному вигляді, було закладено в основі «провізоричного громадського закону» за 17 березня 1849 р. [119, с. 227-230]. Тоді після цього, у великих містах розпочали створюватися виділи – комітети, що стали прообразом міської ради. Вони зазвичай проіснували менше року й, залежно від сфери компетенції, були трансформовані у профільні комісії. Як, наприклад, у Станіславі – громадських робіт, фінансова, санітарна, безпеки й порядку.

Статут наступного 1849 р. фіксував, що повноваження міського виділу повинні охоплювати низку питань: «розгляд і затвердження міського бюджету, пошук нових джерел доходів, видача дозволу на збір додаткових податків, встановлення правил управління міським майном, зміна структури магістрату і загальний контроль над справами магістрату» [68, с. 156]. Проте поразка революції законсервувала ситуацію, зупинивши процеси реформ більше ніж на 10 років.

У 1855 р. всі міста Австрійської імперії, залежно від розміру річного прибутку, було поділено на три класи. I клас з розміром річного прибутку понад 20 тис. флоринів. II клас з розміром річного прибутку від 8 до 20 тис. флоринів. III клас з розміром річного прибутку до 8 тис. флоринів. Наприклад, згідно з цим розподілом, Станіслав увійшов до групи першого класу [68, с. 156].

На той час управлінський апарат міста складався з голови – бургомістра, включав двох засідателів – асесорів, мав радників, по одному секретарю й касиру, трьох діловодів – писарів, а також будівничого і 20 поліцейських.

Бургомістр, а також засідателі, членами міського виділу обиралися з-поміж себе (або серед членів громади) й затверджувався намісництвом [127, с. 187].

В подальшому, реформування місцевого управління Галичини відбувалось також у нерозривному зв'язку з загальноімперським внутрішньополітичним курсом.

Відповідний процес, у бік запровадження виборного самоврядування, прийняттям двох законів було започатковано у 1860-х рр. У першому з них, що називався «Про основні засади організації громад» від 1862 р., було сформульовано загальні принципи для усїєї імперії. А у другому, котрий іменувався «Про устрій громади і громадську виборчу ординацію» за 1866 р., було частково продубльовано, а частково і деталізовано ці ключові положення, щоправда, безпосередньо стосовно Королівства Галичини і Володимирії [44, с. 1-112].

Тоді ж, найбільші українські міста Австрійської (згодом – Австро-Угорської) імперії, стали отримувати власні статuti. До прикладу, у 1864 р. – Чернівці, а у 1870 р. – Львів. Деяке «відставання» галичан, на думку дослідників, пояснюється десятирічною (впродовж 1860-1870 рр.) тривалістю процесу розробки й обговорення проєктів з періодичними змінами. Наприклад, чернівецький – 1869 р. і 1873 р., а львівський – у 1896 р. й 1909 р. тощо [68, с. 156].

До цього, структура магістрату Львова мала наступний вигляд: бургомістр, віцебургомістр і засідателі; «протокол подавчий», реєстратура й експедиція; синдикат, під головуванням котрого магістрат виконував свої судові функції; податкова та головна каси; урядовий дім для безпритульних; економат (вів господарські питання); відділення – лісове, житлове, будівельне, ландвїтївське (мікрорайонне), таксаційне, конскрипційне, торговельне, санітарне; бюро обліку померлих і відділення лікарень; дім для виправлення малолїтніх та міські в'язниці; торгово-вексельний суд [99, с. 48].

Статuti обох міст діяли впродовж усїєї подальшої історії Австро-Угорщини й регламентували повноваження та загальні особливості роботи

органів місцевого самоврядування. Вони охоплювали при цьому всю сукупність міських відносин – земельні, особисті, майнові, розвиток інфраструктури й комунікацій, правоохоронну і судову системи, освіту, соціальний захист тощо. Головним законодавчим та контролюючим органом визначали міську раду, а адміністративно-виконавчим – магістрат, на чолі котрого у Чернівцях стояв бургомістр, а у Львові був президент.

Запроваджена в 60-х рр. XIX ст. система міського самоуправління фактично залишалася без суттєвих змін аж до кінця 1880-х рр. Потреба в черговому реформуванні законодавства, частково була зумовлена необхідністю більш детальної регламентації обов'язків та повноважень існуючих органів влади [68, с. 157]. У міському управлінні виникав хаос, бо і міська рада, й міська управа видавали закони та постанови, що часто суперечили одне одному, пояснює дослідник Л. Ілін [76, с. 18].

Проте, крім вказаного, варто враховувати й необхідність пристосування чинного закону 1866 р. до реалій тогочасного розвитку. Адже зростання економічної ролі міст вимагало надання їм додаткових самоврядних прав. У той час управлінська структура магістратів була достатньо розгалуженою, і зазвичай включала керівні органи (бургомістр, віцебургомістр, засідателі), відділи, що відповідали за певну сферу (економічний, будівельний, житловий, обліковий, торговий, касаційний, фінансову палату тощо), міську та санітарну поліцію (контролювала дотримання санітарних норм у госпіталі й на кладовищах), пожежну команду.

Що ж до аналізу розвитку безпосередньо виборного самоврядування міст Галичини (як і інших в Австрійській імперії), то у досліджуваний період його варто розпочинати із 1862 р. Адже тоді було прийнято закон «Про основні засади організації громад» [68, с. 157].

У ньому вказувалося, що громада в межах своєї території може вільно здійснювати повноваження у наступних сферах: управління муніципальною власністю; турбота про безпеку людей та майна; утримання муніципальних доріг, скверів, мостів і безпека руху; нагляд над здійсненням торгівлі; розвиток

системи охорони здоров'я; нагляд за службовцями й чиновниками; контроль дотримання моральних принципів; боротьба з бідністю та управління комунальними благодійними установами; містобудування, дозволи на будівництво і пожежна безпека; розвиток системи народної освіти й комунальних навчальних закладів; врегулювання суперечок між членами громади; організація та проведення аукціонів щодо продажу рухомого майна.

Таку діяльність здійснювала громадська рада. Це був представницький колегіальний орган на чолі якого стояв голова. Вона також мала право встановлювати нові податки та збори на різні комунальні потреби. Але, у цьому випадку, треба було затвердження вищих органів влади (наприклад, повітових, крайових або, навіть, загальнодержавних). А вже нагляд за дотриманням законодавства муніципалітетами здійснював уряд, котрий міг розпустити місцеве представництво [44, с. 102-112].

Окрема стаття фіксувала право столиць коронних країв та курортних центрів і, за запитом інших великих міст, отримати власні статути, що регулювали їхню систему управління. В таких випадках, вони отримували власні представницькі органи й підпорядковувалися крайовому Сейму (в окремих питаннях – уряду, минаючи повітові та окружні органи влади) [44, с. 111].

У той же час, система управління Австро-Угорської імперії передбачала, спершу, прийняття загальнодержавного закону, що відбулося у 1862 р., а потім окремих законів для кожного коронного краю. Також, паралельно з цим процесом, котрий для Галичини завершився 1866 р., тривали й певні структурні зміни на рівні окремих міст. Наприклад, у Станіславі магістратом керувала президія, а відділи та бюро було замінено сімома департаментами. Президія ж, крім здійснення загального нагляду за діяльністю усіх структур магістрату, займалася і кадровими питаннями, формуванням міської ради, відносинами з Крайовим сеймом (в тому числі, й обранням депутатів до його складу від міста), організацією роботи комунальних закладів, завідунням бібліотекою, архівом [68, с. 158].

При цьому, більшість з семи департаментів, відповідала за кілька суміжних сфер. До прикладу, промисловість і торгівля, освіта й релігія, будівництво і пожежна охорона, санітарна інспекція та охорона здоров'я. Декілька з них, поділялися на структурні частини «а» й «б». В окремих питаннях ділили повноваження з деякими із вищеназваних відділів [65, с. 17].

На той час, міські магістрати, маючи доволі широкі функціональні повноваження, залишались виконавчими органами державної влади. Практичне утілення тієї концепції самоврядування, що була зафіксована в імперському законі 1862 р., розпочалося 1866 р., коли Королівство Галичини й Володимирії дістало власний закон. Він мав назву «Про устрій громади і громадську виборчу ординацію» [44, с. 1-101]. Головним чином, він, на прикладі конкретного коронного краю, деталізував зафіксовані 1862 р. положення.

Вже в першій статті згаданого закону зазначалося, що громадою, зі всіма її повноваженнями і правами, котрі далі дуже детально регламентувалися, слід вважати кожне поселення – село, селище, місто – з власними органами управління. Окремо ж було передбачено «почесне громадянство», що присвоювалося муніципалітетом за особливі заслуги [68, с. 160].

Відповідно до норм закону, управлінська діяльність повинна була здійснюватись виборною гмінною (громадською) радою, на чолі з головою (у містах – з бургомістром). А кількість обраних до неї членів (громадських радних) залежала від кількості осіб, котрі мали право голосу. Якщо було від 51 до 200 виборців, то обиралися 12 радних. Якщо ж від 201 до 400, то 18. Коли від 401 до 600, то 24. Як від 601 до 1000 – 30. А коли нараховувалося понад 1000 виборців – 36 радних. У випадку, якщо хтось вибував, чи не міг виконувати свої обов'язки, то йому на заміну обирали заступника. Але їх не могло бути більше, ніж половина усього складу [67, с. 18].

Члени громадської ради обирали з свого складу громадську старшину. Це були голова та, щонайменше двоє присяжних/асесорів, один з яких призначався заступником голови. При цьому, для проведення таких виборів

потрібна була присутність не менш ніж 3/4 усіх членів ради, а для обрання достатньо простої більшості голосів. Якщо ж переможця не виявляли під час першого голосування, то проводилося ще одне – додаткове. Передбачалася і можливість третього туру. Проте, лише для двох кандидатів, які в попередніх турах набрали найбільше голосів [44, с. 4-12; 90, с. 33-36].

Дана процедура проводилася для обрання голови, присяжних/асесорів і заступника голови. Саме у такому порядку. Каденція всіх виборних осіб тривала шість років. Після закінчення каденції вони продовжували виконувати обов'язки аж до настання моменту початку роботи нового складу муніципального представництва.

Що стосується переліку повноважень місцевих органів самоврядування, то він фактично дослівно, повторював ті, які були подані у законі 1862 р. Громадська рада мала статус органу, що ухвалював рішення й здійснював нагляд. А її засідання мали відбуватися публічно, окрім окремих випадків, причому не рідше одного разу на квартал.

А постанови у сфері управління стосувалися питань, пов'язаних з розпорядженням майном громади (користування, оренда), прийняттям бюджету та ліквідацією його дефіциту, складанням чи перевіркою річних бухгалтерських рахунків, наданням дозволів на подання позову до суду і призначенням представників від громади.

Що ж до більшості рішень, то вони могли прийматися за умови присутності більше половини членів. Такі важливі рішення, як затвердження бюджету могли прийматися не менше ніж 2/3 від складу. У ситуації, коли місцева поліція не підпорядковувалася виключно уряду, то громадська рада діставала право видавати нормативно-правові акти, що регулювали її діяльність. Проте, в будь-якому разі, саме місцеве самоврядування відповідало за утримання будівель та споруд правоохоронних органів і несло відповідальність за недбалість з цього приводу [65, с. 19].

Окрема стаття акцентувала увагу на необхідності опікуванням покращення становища незаможних категорій населення. Що ж до

громадської старшини, котра здійснювала виконавчі функції, рада мала наглядові повноваження й могла створювати спеціальні комітети. Наприклад, із нагляду за муніципальними підприємствами.

За безпосереднє керівництво майном громади, чи контроль за використанням та управлінням муніципальною власністю, відповідав голова громади. До його компетенції належала і підготовка річного бюджету. Його рада затверджувала не пізніше, як за місяць до початку року [44, с. 12-16, 21, 27]. Тобто, громадська рада мала розпорядчі повноваження, а громадська старшина діставала виконавчі. Стосовно до міст, доречно говорити про міську раду й магістрат відповідно [68, с. 161].

Нагляд же за діяльністю громадського самоуправління мав здійснюватися вищими органами влади. Наприклад, в окремих випадках, намісник мав право розпустити виборні представницькі органи; запровадження нових податків та зборів регулював Крайовий сейм; низку інших важливих рішень (про заставу майна, довгострокову оренду, взяття позики, штрафування виборних осіб і усунення їх від виконання обов'язків за зловживання, скасування виконання рішень, коли вони виходили за межі компетенцій громадської ради чи не відповідали чинному законодавству тощо) затверджувала повітова адміністрація [44, с. 36-40].

Насамкінець, оцінюючи значення закону 1866 р., окрім констатації його важливості й актуальності для місцевого самоврядування, доречно погодитися з думкою про те, що він мав негативний вплив на звичаєві сільські зібрання. Запровадження державного регулювання виборів гмінних (громадських) рад та громадської старшини знівелювало їх роль в формуванні органів управління [61, с. 315]. Поступово зменшувалися й функції сільських зібрань та перелік обговорюваних на них питань.

Вже 1867 р., після наступної адміністративно-територіальної реформи, низка міст отримала статус повітових центрів і провела вибори голів. Нприклад, у Станіславі бургомістром став Антон Суханек [59, с. 46]. Він очолив міську раду, котра на той час поділялася на п'ять комісій (залежно від

напрямку управління): релігійна й освітня сфера, допомога бідним і нагляд за арештами; організаційні справи, податки, торгівля, промисловість, боротьба з безробіттям, питання членства в громаді; фінансові справи; будівництво, вулична інфраструктура, громадський порядок, громадські роботи, пожежна безпека; охорона здоров'я, рекрутські набори, нагляд за казармами [68, с. 162].

Вже у наступному, 1868 р. для Станіслава було розроблено проект окремого Статуту. Він цілком відповідав новому законодавству й визначив основні засади діяльності органів самоуправління. З його положень, більшість відповідали вже охарактеризованим законам 1862 р. та 1866 р. Але при цьому містилися деякі уточнення та більш детальні пояснення.

Відзначимо, що Статут фіксував, що громадянином міста може бути лише особа, котра має право вільно розпоряджатися власним майном, веде примірний спосіб життя, володіє нерухомістю, з якої сплачує податки, або має достатньо засобів для утримання себе і своєї родини.

Також цей статус навіть можна було й придбати за певну суму коштів. Розмір суми визначався окремою постановою від міської ради. Разом з тим, передбачалася й можливість надання почесного громадянства [68, с. 162].

Серед тих, хто наприкінці XIX ст. отримав дане звання за рішенням магістрату Станіслава, можна виділити таких відомих діячів: Отто Гауснер (1878 р.), Ян Матейко (1883 р.), Октав Петруський (1885 р.) і Юзеф Ланікевич (1889 р.).

Відповідно до закону 1866 р., вищим управлінським органом міст була виборна рада. Вона здійснювала керівництво за допомогою магістрату й інших муніципальних структур. На чолі її стояв бургомістр. Саме він і керував магістратом (до складу якого входила частина радників). При цьому всі посадові особи працювали на громадських засадах. Вже після обрання бургомістра радними, його кандидатура проходила затвердження імператором. І лише після усіх вказаних процедур, новообраний кандидат давав присягу наміснику, або члену Крайового віділу [44, с. 4-5].

На той час, міська рада Львова складалася зі 100 виборних членів (обраних терміном на п'ять, а із 1896 р. – на шість років). Основу ж, вкрай обмеженого виборчого права, формував, головним чином, майновий ценз. При цьому, у Галичині в 1880 р. відсоток виборців від загальної кількості жителів міст, коливався в межах 9-23%. З усіх, найменші показники демонстрували Перемишль, Броди і Станіслав, а найвищі – Тереховля, Снятин та Дрогобич [93, с. 380]. У той же час, для найбільших повітових міст цей процент був ще менший.

Зауважимо, що функціональні обов'язки міської ради головного міста краю, дублювали перелік обов'язків, котрий було зафіксовано у законах 1862 р. та 1866 р., і традиційно охоплювали управління муніципальною власністю, нагляд за торговельною діяльністю, утримання вуличної інфраструктури, громадським порядком й санітарним станом, містобудування, соціальний захист незаможних, медицину та освіту, пожежну охорону, влаштування аукціонів тощо [65, с. 19].

У Статуті повторювалися також повноваження щодо затвердження бюджету та перевірки фінансової звітності. Детальніше вказувалося на право міської ради здійснювати пропінанцію, кредитні операції, купувати-продавати нерухомість, брати позики. Хоча в такому випадку, рішення мало прийматися на двох засіданнях (не поспіль) за наявності не менш ніж 2/3 радних. А перевищення суми в 10 тис. флоринів, беручи до уваги наявні борги міста, потребувало й згоди Крайового віділу. Міській раді дозволялося здійснювати інвестиції, засновувати нові муніципальні підприємства [43, с. 13-18, 44, с. 12-13].

Переважно, рішення приймала проста більшість голосів (від загального числа радних). При цьому засідання міської ради мали бути відкритими. Дебати – під час обговорення законопроектів або бюджету – публічними. Передбачалася й можливість проведення закритих засідань. У тому числі, для розгляду питань, пов'язаних з кадрами [68, с. 133].

Міська рада створювала комісії. Кожна з них відповідала за визначений напрям діяльності. Зокрема, згідно зі Статутом 1870 р., у Львові, поділ виглядав наступним чином: релігія, питання опіки; господарство, торгівля, промисловість; інфраструктура; правопорядок, соціальна сфера, військові питання; організаційна та освітня проблематика [83, с. 127]. А у Станіславі, після чергової реорганізації 1871 р. він був таким: управління рухомим міським майном; управління нерухомою власністю; збір податків; соціальний захист незаможних містян; квартирування військових.

До переліку ключових обов'язків бургомістрів, незалежно від того, яке місто, належала підготовка питань, що розглядалися на засіданнях міської ради і реалізація прийнятих рішень на практиці. Бургомістр мав право призупинити певну постанову, у випадку, якщо вважав, що вона суперечила законодавству. Тоді міська рада повинна була розглянути ту постанову повторно. А висловлення незгоди з рішенням бургомістра вже потребувало втручання Крайового віділу. Та якщо вищий орган управління не приймав рішення протягом місяця, то постанова міської ради набувала чинності автоматично. Також міський голова мав право призупинити й передати на розгляд міської ради рішення магістрату чи певної комісії та самостійно вирішувати ті питання, котрі належали до компетенції магістрату (у випадку, коли законодавство цього не забороняло). Також він керував міськими касами й здійснював представницькі функції і дисциплінарний контроль над рештою чиновників міських органів влади. У тому числі міг відсторонювати від служби після відповідної промови на засіданні міської ради. Мав право накладати штрафи на окремих членів громади. Зокрема, у Львові йшлося про розміри до 10 флоринів чи рішення про ув'язнення до 48 годин) [43, с. 27].

Крім вказаних виборних осіб (бургомістр, заступник, делегати), до складу міських магістратів, входили також: секретар, магістратські радники й допоміжні чиновники. При цьому, магістрат мав статус виконавчого органу. Нагляд і контроль за його діяльністю здійснювала міська рада. Саме її рішенням, за поданням бургомістра, призначалися магістратські радники,

секретар і чиновник рахункової палати, а за поданням магістрату – решта допоміжних посадовців. Наприклад, касир, будівничий, ревізор поліції тощо [68, с. 164].

Компетенція магістрату стосувалася безпосереднього і щоденного управління громадськими справами й муніципальними коштами та власністю. При цьому, обов'язковим стало виконання постанов міської ради і дотримання бюджетного розпису. А за порушення норм чи законів, які відносилися до громадської сфери управління, за винятком кримінальних злочинів, магістрат мав право накладати й власні штрафи. Дані платежі поповнювали муніципальну касу для незаможних містян та, у подальшому (за відповідним рішенням міської ради) вони спрямовувалися на відповідні потреби. Також, окремо функціонувала рахункова палата. Це був допоміжний управлінський орган, що здійснював бухгалтерський облік. Звітував перед міською радою та бургомістром [43, с. 29-32].

Не пізніше як за два місяці наперед до закінчення року, магістрат повинен був підготувати проєкт бюджету. А відповідний звіт за попередній рік – за такий же термін, вже після початку нового календарного року. Також, рішення щодо запровадження додаткових зборів до вже існуючих податків, приймалися міською радою в присутності не менше як 2/3 радників. При цьому, в більшості випадків, потрібна була додаткова згода повітового виділу. Наприклад, коли розмір нових зборів перевищував 10% прямих податків або 20% споживчих податків, або крайового податку (якщо відповідні показники сягали 25% та 50%) [44, с. 29].

Для Львова, перші розміри були аналогічні, з тією відмінністю, що потрібно було звертатися до крайового виділу. А перевищення 30% і 60% могло запроваджуватися тільки з ініціативи крайової влади [43, с. 38].

Загалом, варто говорити про наявність економічних і політичних важелів контролю над міським самоврядуванням зі сторони вищих органів влади. Також, крім уже згаданого, доступний інструментарій Крайового виділу, передбачав можливість накладати штрафи на бургомістра або його

заступника (в розмірі до 50 флоринів), скасовувати постанови міської ради або розглядати скарги на дії магістрату і його очільника. Закон 1866 р. фіксував право намісника розпустити міську раду, та право громади – оскаржити це рішення в Міністерстві внутрішніх справ [44, с. 40].

Затверджений в 1870 р. Статут Львова зафіксував домінуюче політичне, а разом з тим і соціально-економічне становище, головного коронного міста Галичини. Даний нормативний акт цілком відображав головні положення закону за 1866 р. із деякими дрібними відмінностями чи детальнішими характеристиками окремих аспектів системи управління).

Що стосується повноважень місцевих органів влади і їхньої структури, то відповідний опис буде повтором вже представленого нами матеріалу. Зрештою, доречно ще раз акцентувати, що Статут 1870 р. голову Львова титулував як президента (§ 19); а одноосібні повноваження міської ради щодо розпоряджання нерухомістю обмежувалися її вартістю у 10 тис. флоринів (якщо більше, то вже потрібна була згода крайового виділу) (§ 35) [43, с. 9, 17].

Загалом, проаналізовані нами документи (закони 1862 р. і 1866 р., Статут Львова за 1870 р.), сформували трирівневе законодавче поле: загальнодержавне, крайове і міське, що регламентувало діяльність органів самоврядування другої половини ХІХ – початку ХХ ст. [68, с. 165].

У подальшому, відбувались лише незначні зміни в структурі магістратів. Відтак, у 1888 р. в Станіславі наступна реорганізація зафіксувала наступний внутрішній поділ на дев'ять департаментів: майнових справ і фінансів; непостійних доходів та нагляду за ресторанами; адміністративний, поліцейський і будівельний; у справах розквартирування військових та рекрутського набору до армії; у торгово-промислових справах; по питаннях місцевої поліції, санітарії, ветеринарії, установ для сиріт і в'язниць; зі збору податків та екзекуції; з питань релігійних фондів, наукових закладів, шкіл та бюро окружної шкільної ради; у справах базарів та санітарії, контролю мір і ваги. Окремо слід згадати статистичне бюро, архів, історичний музей, бібліотеку, які теж підпорядковувалися міській владі.

У 1872 р. було зроблено зміни до Статуту Львова зразка 1870 р. Зокрема, у частині спрощення процедури розпорядження міським майном та набуття права на нього й внесення під заставу. Якщо раніше відповідні рішення мали прийматися «у присутності принаймні 3/4 членів міської ради», то вже було достатньо «щонайменше п'ятдесяти членів міської ради» [26, с. 167, 43, с. 16]. Швидше за все, такі зміни мали розблокувати відповідний процес, загальмований поширенням випадків відсутності необхідного кворуму [68, с. 166].

13 березня 1889 р. було прийнято новий «Громадський закон для міст». Його дія поширювалася на 30 населених пунктів Галичини. Серед них, за сучасним адміністративно-територіальним поділом, українські наступні: Бережани, Броди, Бучач, Городок, Дрогобич, Жовква, Золочів, Коломия, Самбір, Снятин, Сокаль, Станіслав, Стрий, Тереховля, Тернопіль, Яворів [45, с. 81-119].

Одразу після його імплементації в кожному з указаних муніципалітетів, шляхом проведення виборів, повинно було відбутися оновлення діючих органів влади. Передбачалося також, що закон 1889 р. мав діяти доти, доки вказані міста не отримають власні окремі статути. Проте, майже зовсім без змін, він і наступний від 1896 р. залишилися чинними ще протягом майже пів століття. Оскільки, чергове оновлення законодавства відбулося аж за часів Польської Республіки у 1933 р., і то не повністю [98, с. 3].

Зазначимо, що «Громадський закон» 1889 р., багато у чому дублював положення нормативно-правового акту за 1866 р., який застосовувався до Львова та Кракова. Зокрема, що стосувалося визначення й змін у територіальних межах громади, членства у ній, прав та обов'язків жителів тощо (§ 1-8). Натомість статті, котрі регламентували функціонування системи місцевого управління, хоча й відповідали загальнодержавним і крайовим принципам, однак набули більш деталізованого та взаємоузгодженого характеру [68, с. 167].

Ключовим управлінським органом було визначено міську раду. За допомогою магістрату, вона здійснювала безпосереднє керівництво містом. Традиційно, обидві інституції очолював бургомістр (міський голова). Але, якщо закон від 1866 р. передбачав, що, залежно від кількості виборців, до міської ради може входити від 12 до 36 радних (виборних членів), то, у даному випадку, встановлювалося визначене число – 36 осіб – єдине для всіх названих міст.

Положення про шестирічну каденцію виборних органів та посадовців було незмінним, як і про безоплатність роботи радних та їхніх заступників, чи право міської ради обирати членів магістрату й загальний перелік функціональних обов'язків. При цьому, кожні три роки склад радних мав наполовину оновлюватися. А визначення тих членів міської ради, котрі мали бути змінені після результатів перших виборів, відбувалося шляхом жеребкування [68, с. 167].

Для нових міст, законодавство 1889 р. передбачало, що до складу магістрату традиційно мали входити бургомістр, його заступник і три засідателі (асесори). Але ці посади були оплачувані й відмовитися від жалування, розмір котрого визначався окремим рішенням, заборонялося. Також прописувалася можливість збільшення числа засідателів на більше за вказане число. Однак, при цьому вони мали працювати лише на громадських засадах. Призначення і відставка членів магістрату, наприклад, через порушення ними законодавства, залежали від рішення міської ради [45, с. 85-88].

Кожен член громади, що був обраний як радний, його заступник або безоплатний асесор, не мали права відмовитися від виконання обов'язків. Хоча були й винятки, які стосувалися лише перерахованих у законі категорій населення і випадків: представники духовенства та державні вчителі; державні посадовці й чиновники усіх рівнів (повітового, крайового, загальноімперського); військовослужбовці; особи віком від 60 років; ті, що перед цим вже були обрані до магістрату (відмовитися можна було лише «на

наступний період» – від двох каденцій поспіль); ті, хто мав проблеми зі здоров'ям; ті, хто тривалий час перебував поза містом, працюючи за основним місцем роботи; ті, хто мав конфлікт інтересів, працюючи у приватній сфері у випадку роботи й у самоврядних органах влади [65, с. 20].

Відмова ж від посади без наявності якоїсь з перерахованих причин передбачала сплату штрафу до 50 флоринів [45, с. 88-89]. Використання такої міри покарання могло свідчити про нерідкість подібних випадків. У той же час, незацікавленість членів громади може пояснюватися високим рівнем особистої відповідальності й навантаженням і відсутністю будь-якої оплати. А засідання відбувалися принаймні раз на місяць.

Положення щодо загальної сфери повноважень міських органів влади дублювали уже згадувані закони 1862 р. та 1866 р. Сюди належали обов'язки й права, які стосувалися утримання вуличної інфраструктури, управління муніципальною власністю, розвитку освіти, медицини, торгівлі, пожежної охорони та загалом соціальної сфери.

Ширше подавався перелік компетенцій міської ради: управління муніципальними підприємствами (у тому числі створення нових), утримання міського рухомого та нерухомого майна (включно з правом купівлі-продажу, оренди й інвестицій), затвердження бюджету і перевірка фінансової звітності, надання почесного громадянства тощо. Міська рада (на подання голови) призначала й декількох міських службовців. До прикладу, секретаря, касира чи контролера, будівничого, лікаря, ревізора (інспектора) поліції [117, с. 66-67].

Міська рада мала й повноваження здійснювати нагляд і контроль за роботою бургомістра та магістрату, а також могла розглядати скарги на їх адресу. Для цього створювалися спеціальні комісії, зобов'язані негайно інформувати про виявлені порушення й щороку звітувати перед виборним органом. Якщо міська рада дізнавалася про зловживання чи порушення, вона повинна була спробувати невідкладно їх усунути. А вже якщо це не вдавалося,

то треба було повідомити Крайовий виділ за посередництва повітового виділу [45, с. 91-93].

У випадку створення окремої комісії, що перевіряла ухвали магістрату, слід було розробити спеціальну інструкцію, проінформувати крайову адміністрацію (§ 29). Це ж стосувалося надання окремо розробленого «положення про діяльність» і копій усіх звітів. Коли ж справа доходила до скасування розпоряджень бургомістра чи ухвал магістрату, то, відповідна компетенція належала виключно повітській адміністрації. Радники мали право зупиняти виконання лише тих рішень, котрі стосувалися муніципальних підприємств і майна (§ 33) [68, с. 169].

У своїй сукупності, ці положення, з одного боку, на нашу думку, посилювали підконтрольність магістрату міській раді, а з іншого – й загальну підконтрольність повітській адміністрації самоврядних органів.

І якщо попереднє законодавство узагальнено вказувало тільки на необхідність перевірки (час від часу) муніципальної каси, то закон від 1889 р. вже зобов'язував міську раду створити спеціальну ревізійну комісію, котра мала робити це, щонайменше, вже чотири рази на рік і готувати відповідні звіти (§ 30). При цьому особлива увага зверталася на комунальні заклади й фондуші.

Трохи збільшувалися повноваження органів самоуправління стосовно визначення покарання за порушення норм, що належали до громадської сфери управління. В цьому випадку, максимальний розмір штрафу, котрий міг накладатися на порушника міською радою зріс з 15 флоринів до 50 флоринів. А максимальний термін ув'язнення – від 5 до 10 днів позбавлення волі. Такого роду рішення могли прийматися після доповіді магістрату (§ 31).

Порівняно із законом 1866 р., без змін залишалися обов'язки щодо утримання будівель та приміщень правоохоронних органів; відшкодування збитків за окремі злочини, вчинені через недбалість представниками громади; опікування становищем незаможних категорій населення; подання звітів на

вимогу крайових органів, які разом із повітовою адміністрацією могли вимагати скликання позачергового засідання міської ради тощо.

При цьому жорсткішим стало покарання через відсутність на трьох засіданнях поспіль. В такому випадку, міська рада отримала право відстороняти прогульника від участі в обговоренні й прийнятті рішень на певний період чи навіть на всю виборчу каденцію. Щоправда, на такі випадки, передбачалася можливість на подання апеляції до повітового виділу (§ 39). Також додатково регламентувалися правила організації діловодства. Протоколи кожного засідання з підписами голови, секретаря і двох радних, крім безпосередньо інформації щодо розгляду питань порядку денного, повинен був містити список присутніх, висновки та рішення.

Повноваження бургомістра були такими: проводити роботу міської ради; формувати порядок денний; перевіряти дотримання порядку; вести дисциплінарний контроль за діяльністю апарату; бути представником громади перед вищими органами влади; запроваджувати санкції за порушення громадських норм, крім окремих випадків, що стосувалися духовенства, вчителів і держслужбовців; призупинити рішення міської ради, з подальшою передачею на розгляд повітової адміністрації з правом першою апелювати до Крайового виділу або намісництва; головним чином відповідали загальним нормам, котрі були впроваджені раніше щодо найбільших міст [117 с. 66-67].

Аналогічно до цього, функціонал обов'язків магістрату охоплював перелік питань, передбачених системою самоуправління: виконання постанов і розпоряджень, що стосувалися муніципалітету; підготовка пропозицій щодо рішень міської ради; здійснення управління громадським майном та підприємствами (у тому числі й шляхом організації торгів з продажу нерухомості); ведення фінансової звітності й обліку з щомісячною звіркою. При цьому, новацією стало надання повноважень накладати штрафи (розміром не більше 20 гульденів) чи карати арештом (не більше двох діб) за порушення норм, котрі стосувалися громадської сфери [45, с. 102-103]. Закон 1866 р., в

дещо обмеженому вигляді, надавав відповідні права й бургомістру – штраф до 3 гульденів та позбавлення волі до 24 годин [44, с. 23].

Управління комунальним господарством регламентував окремий розділ. Знову ж таки, більш деталізовано, ніж це було передбачено попереднім законодавством. Наприклад, не лише вказувалося на обов'язок провести першу інвентаризацію всієї власності, а і фіксувалася відповідальність муніципалітету в її проведенні та необхідність затвердження підсумкового документу міською радою з подальшою передачею двох примірників у повітовий виділ (один із них спрямовувався до крайової адміністрації). А крім того, бюджетний процес перейшов від зони персональної відповідальності бургомістра до сфери колегіальної – тобто, до муніципалітету. Також прибутково-видатковий кошторис, вже затверджений міською радою, доводився до відома повітової адміністрації [68, с. 171].

Помітну важливість щодо наповнення муніципальної казни, мала й стаття, що регулювала процедуру впровадження самоврядними органами додаткових податкових зборів з мешканців. Коли їхній загальний розмір сягав від 20 до 50% обсягу прямих та споживчих податків, то обов'язково треба було отримати згоду повітової ради; якщо від 50 до 100% – дозвіл Крайового виділу й Намісництва; понад 100% – постанови Крайового сейму і «найвищого» дозволу. При цьому, в перших двох випадках, дія дозволу вищої адміністрації обмежувалася терміном у п'ять років. А встановлення більшого терміну вже потребувало резолюції Крайового виділу й згоди Намісництва. Те саме стосувалося запровадження будь-яких інших зборів. Характерно, що закон від 1866 р. фіксував значно менші відсоткові показники. Наприклад, звертатися до повітової ради слід було у випадку, коли запроваджені збори перевищували 10% прямих чи 20% споживчих податків, до крайової ж адміністрації – при перевищенні 25% та 50% відповідно [44, с. 25-29; 45, с. 105-109].

Загалом, органи міського самоуправління мали докладати всіх зусиль аби муніципальна власність давала громаді якнайбільший прибуток. Слід зауважити, що далеко не завжди, цього вдавалося досягнути. Адже наприкінці

XIX ст. дефіцит муніципальних бюджетів і зростання обсягу залучених кредитних коштів стали звичними явищами [68, с. 171].

Незважаючи на те, що про різні форми контролю вищої адміністрації над самоурядуванням міст Галичини в законі 1889 р. згадувалося безліч разів, цій проблемі було присвячено ще і окремий – заключний розділ документу. Так, якщо повітова рада та повітовий віділ спостерігали за станом майна громади, то Крайовий сейм і Крайовий віділ здійснювали найвищий нагляд, маючи право вимагати в міській ради чи магістрату пояснень з певного питання. Передбачалося, що воно могло відбуватися або з посередництва повітових органів влади, або шляхом делегування комісії чи призначання спеціальних розслідувань (§ 101) [69, с. 6].

Закон 1866 р. щодо цього був дещо ліберальнішим. Адже взагалі не мав подібних положень. Відповідно до закону 1866 р., більшість рішень фінансового характеру (довгострокова оренда, розпорядження майном, отримання позики тощо) теж потребувала затвердження повітовою владою. Але, при цьому, правом на їх скасування наділялася крайова адміністрація.

Крім вище вказаного, повітові органи управління могли також оштрафувати членів магістрату (у тому числі й бургомістра) на суму до 20 гульденів; скасовувати рішення міської ради, котрі виходили за межі визначених повноважень; урегульовувати конфлікти між громадою і її окремими членами; розглядати скарги на дії виборних осіб. Намісник міг розпустити міську раду з подальшим призначенням тимчасового правління й проведенням нових виборів (впродовж найближчих шість тижнів). За підтримки не менше ніж третини радних, бургомістр мав формальне право оскаржити таке рішення в Міністерстві внутрішніх справ. Але подання подібного звернення не припиняло дії рішення про розпуск [45, с. 115-119].

Фактично, передбачена законом за 1889 р., система контролю адміністрації була значно жорсткішою, порівняно з встановленою попереднім законодавством. Разом з тим, необхідно констатувати, що в загальній сукупності, усі згадані нововведення були зумовлені не лише політичними

мотивами, а і необхідністю вдосконалення організації та підвищення ефективності роботи самоврядних органів чи усунення тих недоліків у їхній роботі, які проявилися на прикладі найбільших міст у попередні два десятиліття. Мова іде про боротьбу з абсентеїзмом, індиферентністю виборних осіб, про ревізію муніципальних фінансів та покращення ведення діловодства, конструювання чіткішої управлінської ієрархії (між радою та магістратом), зокрема і шляхом детальної регламентації створення й повноважень спец комісій [68, с. 172].

Та вже у наступному, 1890 р., в Галицькому крайовому сеймі почали обговорювати питання щодо доцільності для найбільших міст розширення політичних прав в управлінні коронним краєм. Такого роду точка зору була озвучена в пропозиціях Крайового віділу щодо змін Крайового статуту 1861 р. Зокрема, у документі констатовалося: Львів сплачував 13,9%, від загальної суми податків з усього краю, а Краків – 4,7%. Але разом вони сплачували 18,6%. І тим часом з-поміж 141 депутата, обраних до Сейму, Львів мав лише 4 депутатів, а Краків – 3. Таким чином, на Львів припадало близько 3% від загальної кількості депутатів і 2% – на Краків [84, с. 96-113].

Зважаючи на це, для згаданих адміністративних центрів, пропонувалося збільшення представництва на двох та одного депутатів відповідно. А щодо решти 13 міст, інтереси яких в Сеймі представляли лише по одному депутату пропонувалося не вносити ніяких змін. Серед українських, це стосувалося Бродів, Дрогобича, Коломиї, Перемишля, Самбору, Станіслава, Стрия, Тернополя та Ярослава. Частково обмежені самоврядні права вони отримали у 1863 р., і, як аргумент необхідності задекларованих змін, представлялися наступні статистичні показники: обсяг сплачених податків у 1863 р. і 1887 р.; чисельність населення, станом на 1863 р. та 1880 р.; кількість виборців відповідно до закону 1889 р. [84, с. 96-113].

Подана інформація засвідчує, що об'єми сплачених податків, за 1863-1887 рр. істотно зросли. Зокрема, у 2,5-3 рази для більшості міст й перевищували демографічні показники. Виняток становили Броди, що

переживали стан кризи. При цьому, виборчі права мала обмежена кількість людей, у середньому лише 5-6% жителів [69, с. 6-7].

В документі Крайового виділу, до переліку міст, котрі мали в Галицькому сеймі своє представництво пропонувалося додати ще кілька, на яких розповсюджувалася дія «Громадського закону» від 1889 р.: Бережани, Бучач, Городенка, Городок, Золочів, Снятин. В цьому випадку, подавалися цифри щодо кількості населення, станом на 1888 р., об'єм сплачених в 1887 р. податків і кількість виборців, установа в 1889 р., які доводили доцільність запропонованого рішення.

Уже у 1896 р., сфера дії законодавства, що надавало самоврядні права, було поширено аж на більш ніж 130 дрібних містечок коронного краю. Серед їх числа доцільно назвати кілька найбільш значних: Борщів, Буданів, Делятин, Долина, Заліщики, Зборів, Галич, Гусятин, Калуш, Косів, Миколаїв, Мостиську, Надвірну, Перемишляни, Рава-Руську, Рогатин, Сколе, Тлумач і Чортків [29, с. 195-234].

1906 р. цей список вже було доповнено ще двома містечками – Бориславом і Густановичами Дрогобицького повіту [16, с. 144]. Таке рішення зумовлювалося певними соціально-економічними мотивами. На той час, у Бориславі, що був потужним центром видобутку озокериту й нафти, проживало уже понад 10 тис. осіб. Схоже значення мали і сусідні Густановичі. Там за період із 1900 р. по 1910 р., чисельність населення зросла більш як удвічі – від 4,3 тис. осіб до 9,1 тис. 1908 р. самоврядні права отримало ще містечко Копичинці Гусятинського повіту (із понад 7 тис. мешканців) [17, с. 390]. 1910 р. до переліку було внесено також містечко Скала в Борщівському повіті.

Реформа 1889 р. стала логічним наслідком процесів, що сприяли підвищенню значення міст в розвитку соціально-економічного середовища Галичини. Ставши, певною мірою, проміжним етапом державної політики в сфері самоврядування, аналізовані зміни були покликані не лише розширити зону дії закону за 1866 р. на 30 найбільших центрів, а і урахувати недоліки,

котрі проявилися у попередні десятиліття. Разом зі змінами 1896 р., це стало підсумком тривалого процесу реформування. Та, попри безумовно позитивний рух в напрямку розширення прав містян на самоуправління, слід розуміти, що, окрім виконання завдань місцевого характеру міські ради й магістрати були залежні від крайової адміністрації, а на регіональному рівні вони виступали провідниками загальнодержавного курсу. Це, звісно, накладало свій відбиток не тільки на суспільно-політичні, а і на економічні процеси [68, с. 175-176].

Далі, у процесі свого розвитку, зі зростанням темпів господарського й соціального життя значно прискорилися, деякі міста «поглинали» наближені до них населені пункти. І мова йде не тільки про великі адміністративні центри. Так, на початку 1902 р. до містечка Сколе в Стрийському повіті, було приєднано одноіменне село [20, с. 38-39]. Та, незважаючи на об'єднання, кожна з обох громад зберегла право на користування власними пасовищами і лісами (в подальшому, це питання врегулювала громадська рада міста), а кошти села (6 тис. гульденів) спрямовувалися на створення позичкової каси для його мешканців.

Слід зауважити, що вдосконалення загальнодержавної системи міського управління й розширення її дії на нові населені пункти, означало створення значного простору можливостей для спільного захисту політичних і економічних інтересів. Спочатку в регіоні він обмежувався лише Львовом та Краковом. За 1889 р. до них долучилися 30 міст, а з 1896 р. – понад 130 невеликих містечок. 1907 р. відбулося їх часткове організаційне об'єднання в формі «Союзу великих міст Королівства Галичини». З відповідною ініціативою виступив знаний економіст, діяч місцевого самоврядування, Францишек Марієвський, перший голова цього органу. Проте, незважаючи на те, що до складу Союзу ввійшло тільки 30 найбільших міст, він одразу набув статусу впливового захисника їхніх прав перед загальнодержавними органами влади й став певною репрезентацією наслідків реформування самоврядування того часу [68, с. 176].

Як уже вказувалося, до початку Першої світової війни, система управління міст Галичини (сформована законами 1866 р., 1889 р. та 1896 р.) не зазнала істотних змін. А до нововведень належало поповнення переліку міст декількома населеними пунктами (про що вже йшлося) і внесення кількох поправок у Статут Львова 1870 р. В 1909 р. вони стосувалися упровадження посад трьох віцепрезидентів, деталізації процедури зміни складу членів ради й уточнення переліку повноважень виборних органів.

Враховуючи економічні реалії кінця XIX ст. (насамперед, зростання цін), відбулося збільшення максимального порогу ціни нерухомості (до 20 тис. крон), котрим обмежувалися права міської ради. Рішення, які стосувалися майна, що виходило за встановлену межу вимагали додаткового затвердження Крайового віділу. А для зміни Статуту або меж міста відтоді потрібно було не тільки схвалення 2/3 присутніх членів ради, а і мінімальний кворум у 60 осіб [6, с. 126-128, 130].

Отже, впродовж другої половини XIX ст. система управління галицькими містами зазнала серйозних змін. Схвалені, у той час, декілька законів, зокрема за 1862 р. і 1866 р., започаткували в Австро-Угорській імперії процес створення виборних органів самоврядування. Трохи заплутана, але цілком контрольована структура адміністрації, набула чіткої зрозумілої форми поділу на розпорядчий управлінський (міська рада) і виконавчий (магістрат) органи влади. Отримання Львовом власного Статуту 1870 р. поставило його в ряд із Чернівцями й іншими провідними містами Австро-Угорщини. Звісно, слід констатувати, що зберігалася залежність та контрольованість від крайової адміністрації, певна обмеженість виборчого права й повноважень. Однак враховуючи історичний контекст, це був суттєвий потрібний крок на шляху до подальшого формування і розвитку дієвого самоврядування в класичному розумінні цього терміну.

Загалом же політика Австро-Угорщини, стосовно галицьких міст вирізнялася доволі широкою реалізацією їх права на здійснення самоврядування. Адже надавши його практично 200 населеним пунктам

держава суттєво підтримала або стимулювала їхній розвиток (у тому числі за рахунок розширення фінансових повноважень). При цьому, затвердження на законодавчому рівні різних важелів контролю для крайової і центральної влади, мінімізувало ймовірні політичні ризики.

РОЗДІЛ III. РЕФОРМУВАННЯ УПРАВЛІННЯ МІСТ НА БУКОВИНІ

Міста Буковини в досліджуваний період розвивались у фарватері загальної австрійської (австро-угорської) політики. Державне законодавство 1862 р., котре започаткувало процес надання прав на самоврядування (як і для Галичини), стало важливим етапом для даного регіону. Специфіка Буковини полягала в дещо протилежних наслідках.

З однієї сторони, закон 1862 р. у краї більш прискорено імплементувався вже у наступному 1863 р. А з іншої сторони, він мав позитивні наслідки, фактично тільки для Чернівців, що зумовило детальний аналіз відповідних процесів якраз на прикладі столиці краю [68, с. 177].

Необхідно констатувати, що приєднання Буковини до складу Австрії, було важливим етапом розвитку міст регіону. Адже Чернівці отримали статус адміністративного центру краю, і тут було розміщено органи військового, а далі й окружного правління. Ці перетворення сприяли розбудові міста, поставили на порядок денний формування та розвиток органів міського управління.

У 1786 р. Чернівці отримали перший міський Статут, що був складений військовим очільником краю генералом Карлом фон Енценбергом. Відповідно до цього документу містом управляв громадський (міський) суд. Він складався з міського судді й 4 радних (обиралися терміном на 3 роки) [67, с. 108].

Надалі, після входження Буковини до Королівства Галичини й Володимирії, керувати Чернівцями продовжував громадський суд. Проте, розвиток міста вже потребував удосконалення системи управління. У результаті активного наполягання тутешніх жителів, 2 вересня 1832 р. Чернівцям надали Магдебурзьке право.

Це стало дуже важливим кроком у розвитку міського самоврядування. Щоправда, міський магістрат і міщанський комітет мали досить обмежені права. З цього приводу Р. Ф. Кайндль писав, що гальмом у розвитку міста

залишався і в подальшому надто великий вплив окружних і крайових властей чи мале значення міщанського комітету [78, с. 148].

Новою рубіжною датою стала революція 1848-1849 рр. Зокрема, у октройованій (дарованій) конституції від 4 березня 1849 р., яку під тиском революційних подій підписав імператор Франц Йосиф I, Буковину було відділено від Галичини й проголошено окремим коронним краєм Габсбурзької монархії з статусом герцогства. Відтак, Чернівці стали столицею однієї із 15 областей Цислейтанії. Це значно підвищило статус міста. Із цього часу, особливості реалізації державної політики в обох регіонах почали визначатися різними органами влади на місцевому рівні [68, с. 178].

В цій же конституції також було проголошено ряд нововведень і щодо місцевого управління імперії. Наприклад, 33-й параграф гарантував право місцевим громадам обирати своїх представників до органів самоврядування, приймати нових членів громади самостійно й управляти своїми справами, відкрито проводити фінансову діяльність, публічно вести засідання своїх представників тощо.

Дані положення було поглиблено в окремому, тимчасовому законі для громад від 17 березня 1849 р. (громадський закон). У вступній частині вказаного документа декларувалося: «Основою вільної держави є вільні громади». Тобто, громадам передавалося широке коло повноважень, що поділялися на природні та делеговані. Проте, даний закон не набрав чинності через те, що 31 грудня 1851 р. було скасовано конституцію 1849 р., а у імперії встановлено неоабсолютистський порядок [67, с. 109].

Нові зміни в Австрійській імперії відбулися вже опісля публікації жовтневого (1860 р.) диплома й лютневого патенту (1861 р.), згідно з котрими у державі відновлювався конституційний лад. А 5 березня 1862 р. вже було прийнято згадуваний закон, що фіксував засадничі правила для управління у місцевих громадах [33, с. 36-41].

Відтепер, громади стали відповідати за безпеку особи й власності, розвиток місцевих доріг і мостів, нагляд за дотриманням стандартів мір та ваг,

охорону здоров'я, нагляд за службовим порядком і моральністю, догляд за убогими, нагляд за будівництвом та пожежною безпекою, заснування й утримання народних шкіл, залагодження суперечок (за допомогою обраних мужів довір'я) між членами громади, публічні добровільні аукціони рухомого майна.

Окрім іншого, закон фіксував обов'язковість ведення обліку будь-якої нерухомості. В його XXII статті вказувалося, що столичні міста у коронних землях, а також інші важливі міста й курорти, отримуватимуть на основі крайових законів власні статути, котрі затверджуються імператором [33, с. 41].

Вже на основі загальноімперського закону, про місцеві громади й громадське самоврядування від 14 листопада 1863 р., відбулося затвердження «Громадського порядку для герцогства Буковина» [9, с. 21-73]. Документ зафіксував, що кожна громада, з власними органами управління у місті, містечку чи селі, вважається місцевою громадою. Вказувалося також, що декілька громад можуть об'єднатися, але лише на добровільних засадах [68, с. 179].

Правовим фундаментом щодо розвитку місцевого самоврядування на Буковині, стали Імперський закон від 5 березня 1862 р. і крайовий закон від 14 листопада 1863 р. На підставі цих законів, уже Буковинським сеймом було прийнято закон, котрий було затверджено імператором Францом-Йосифом 8 березня 1864 р. Для Чернівців він надавав окремий громадський статут [11, с. 3-36].

Із того часу в статистичних чи інших документах, місто фігурувало саме в цьому статусі. На початку XX ст. з окремими статутами в Австрії нараховувалося 33 міста. З них, на Буковині це були тільки Чернівці, а в Галичині – Львів та Краків.

Статут міста Чернівці складався з трьох розділів та мав 109 статей. В першому розділі, що мав назву «Про територію міської громади й про членів громади» говорилося, що громаду Чернівців становлять безпосередньо середмістя й передмістя – Роша, Клокучка, Калічанка та Гореча [11, с. 3].

У громаді розрізнялися її члени та чужинці. Перші поділялися на тих, хто належав до громади (корінні жителі Чернівців) й міщан (ті, котрі склали присягу). Міщанами могли бути чоловіки, що володіли власним господарством, мали пасивне і активне виборче право, та ті, котрі впродовж трьох років, сплачували прямого податку не менше як 20 гульденів щорічно [67, с. 110].

Громада мала право також надавати австрійським підданам почесне громадянство. При цьому, незалежно від того, у якій громаді вони перебували. Обов'язковим стало ведення запису її членів, з яким могли вільно ознайомитися інші. Усім членам громади гарантувалися рівні права й обов'язки. А чужинцями вважалися усі, хто проживав у місті, та до громади не належав. Проте, їм не можна було забороняти проживати на території міста Чернівці.

Другий розділ Статуту – стосувався управління громадою [11, с. 6-20]. Керівними органами у ній були громадська (міська) рада й магістрат. Громадській раді належали розпорядчі та наглядові функції влади, а магістрату – адміністративні й виконавчі. На чолі обидвох органів стояв бургомістр (голова міста) [68, с. 180].

При цьому, громадська рада вибиралася членами чернівецької громади чоловічої статі. У виборах брати участь мали право міщани та почесні міщани, а також усі, хто платив податки від будинку чи земельної ділянки (але не менше 5 гульденів в середмісті й 3 гульдени у передмісті); ті, котрі платили прями податки у середмісті (не менше 10 гульденів, а в передмісті – 6 гульденів); вище духовенство усіх конфесій; державні, надвірні, крайові урядники і урядники публічних фондів; адвокати, нотаріуси і лікарі; а також ті, що здобули магістерський ступінь в навчальних закладах за межами краю; керівники й надучителі народних шкіл, директори, професори та вчителі середніх і вищих навчальних закладів [67, с. 111].

Натомість, виборчого права були позбавлені офіцери, що перебували на військовій службі; жінки; наймані працівники; помічники ремісників, котрі

перебували під опікою і не мали сталого заробітку та не сплачували належного податку. Також позбавлялися виборчого права особи, притягнені до відповідальності за кримінальні злочини й бродяжництво [68, с. 180-181].

Активним виборчим правом користувалися усі члени громади чоловічої статі, яким уже виповнилося 24 роки. Позбавлені його (крім осіб, що не мали і пасивного виборчого права) були урядники й слуги громади, особи, визнані винними у аморальності та звільнені від служби за дисциплінарні порушення.

Потрібно зазначити, що чернівецька громада поділялася на три виборчі округи. Перший виборчий округ становило середмістя Чернівців, де обиралося 45 депутатів громадської ради. Межі другого виборчого округу охоплювали передмістя Роша, де обиралося 3 депутатів. Третій виборчий округ включав передмістя Калічанка, Клокучка й Гореча. Тут обирали тільки 2 депутатів. Таким чином, громадська рада складалася із 50 депутатів.

Право вибору можна було здійснювати лише в одному виборчому окрузі. А приналежність до нього визначалася місцем сплати податку. І у випадку, якщо виборець не потрапляв до жодного із цих виборчих округів за таким параметром, то своє виборче право він реалізовував за місцем проживання.

При цьому, в першому окрузі, виборці поділялися на три курії. В кожній із них, вони забезпечували оплату третини прямих податків. А якщо виборці сплачували однакову кількість податків та були на межі входження у одну з курій, то перевага надавалась міщанину, а серед двох міщан тому, котрий старший за віком. Від кожної із курій обиралося 15 депутатів [68, с. 181].

До першої виборчої курії, першого виборчого округу, крім тих, хто потрапляв сюди за величиною сплаченого податку, належали почесні міщани, державні, надвірні, крайові й урядники публічних фондів, офіцери, котрі не перебували на службі, за умови, що сплатили не менш як 30 гульденів прибуткового податку.

Якщо ці категорії платили менше, то, відповідно, зараховувалися до другої курії. До неї належали й вищі священники, нотаріуси, адвокати, лікарі,

директори та надучителі народних шкіл, директори, професори, вчителі вищих шкіл [67, с. 112].

Міщани, а також державні, надвірні, крайові й урядники публічних фондів, офіцери, що не перебували на службі та взагалі не оплачували прибутковий податок, зараховувалися до третьої курії. Додамо, що другий і третій округи взагалі не поділялися на виборчі курії [68, с. 181].

Не пізніше як за чотири тижні до виборів, виборчі списки по округах та куріях, подавалися в ратушу й виставлялися там для публічного розгляду. Ці списки можна було оскаржувати, але не пізніше як за 8 днів до виборів. Комісія в складі бургомистра й чотирьох обраних членів громадської ради могла розглядати відповідні звернення. А вже за 6 днів до виборів, вносити будь-які зміни у списки заборонялися [67, с. 113].

Сама процедура виборів проводилася виборчими комісіями. При цьому, для кожного округу та курії створювалася окрема комісія (з 5 осіб), яку призначав бургомістр. Здебільшого, її очолював член громадської ради. Спершу обирали виборці третього виборчого округу. Потім – другого. Далі – перша курія, а за нею друга курія. І в самому кінці – третя курія першого виборчого округу. У кожному окрузі та у кожній курії першого округу вибори проводилися в окремі дні.

Голосувати кожен мав особисто. Для цього, він повинен був прийти у призначений час до відповідного місця у комісію, де його записували в протокол. При цьому кожен виборець записував до картки стільки прізвищ, скільки осіб обиралося до громадської ради у його курії або окрузі. Вже після завершення терміну подачі карток, комісія підраховувала подані голоси. Обраним же вважався той, хто отримував абсолютну більшість голосів. У разі, якщо декілька претендентів набирали однакову кількість голосів, то передбачався другий тур голосування [68, с. 182].

Обрана до громадської ради особа, без поважної причини не мала права відмовитися від вибору. А у разі відмови, міська рада могла оштрафувати дану особу на суму до 100 гульденів. У цьому випадку, виняток становили лише

священники, учителі, військові дійсної служби, урядники різних рівнів та особи, старші 60 років і особи, котрі вже двічі обиралися до міської ради, також за станом здоров'я й ті, що впродовж року часто відлучалися із громади.

До громадської ради обирали на термін чотири роки. А кожні два роки – половина членів громадської ради переобиралася. Причому, перший раз, цю половину переобирали за жеребкуванням.

У свою чергу, громадська рада обирала з свого складу бургомістра. У таких виборах повинно було брати участь не менше 3/4 членів міської ради. Обраним теж вважали того, хто набрав абсолютну більшість голосів. У випадку однакової кількості голосів передбачався другий тур. А якщо ж і в другому турі претенденти набирали рівну кількість голосів, то бургомістра визначали за жеребкуванням [68, с. 182].

Дану посадову особу також обирали на 4 роки. При цьому віцебургомістра лише на 2 роки. Обраного бургомістра затверджував імператор. Зазначимо, що члени громадської ради працювали на громадських засадах, а бургомістр і віцебургомістр – отримували заробітну плату.

Як вже зазначалося, адміністративним та виконавчим органом громади був магістрат. Він мав складатися з бургомістра, віцебургомістра, чотирьох міських радників і необхідного персоналу урядників й слуг. Міські радні обиралися із членів громадської ради та переобиралися кожні два роки. Також громадська рада встановлювала міським радним жалування.

А третій розділ Статуту вже стосувався сфери компетенції міської громади і її органів самоврядування [11, с. 20-36]. Як і у законах про місцеве самоврядування 1862 р. й 1863 р., коло дій міської громади поділялось на самостійне та перенесене. До першого – входило управління міським господарством; утримання доріг, площ, мостів; нагляд за безпекою особи й власності; безпека пересування на дорогах та по воді; нагляд за торгівлею, стандартами мір і ваг; охорона здоров'я; нагляд за слугами й робітниками; нагляд за будівництвом; протипожежна охорона; розвиток початкових (народних) і середніх шкіл; розв'язання суперечок обраними із членів громади

мужами довір'я; утримання поліції, добродійних закладів, міщанського шпиталю [68, с. 183].

Повноваження громади включали й нагляд за дотриманням загальноімперських і крайових законів, за справами політичного управління. На громадську (міську) раду покладался й обов'язок захищати інтереси громади. Вона мала дбати про рухоме та нерухоме майно громади, формувати прибуткову та видаткову частини бюджету міста й дбати про покриття дефіциту, а також публікувати бюджет. Громадська рада могла запроваджувати додаткові, до прямих чи прибуткових, податки [67, с. 114].

Зважаючи на функціонал повноважень, органи управління поділялись на декілька структурних підрозділів: секції, комісії. В Чернівцях це: організаційно-правові питання, статистика; фінанси, квартирування військових; будівництво, протипожежна безпека, комунікації; місцева поліція, санітарна служба, допомога бідним; віросповідання, освіта [97, с. 188-189].

До кола повноважень громади належав і вибір бургомістра; його заступника й міських радних; надання права власності; права міщанства та звання почесного міщанина; подання петицій від імені громади; визначення кількості урядників та громадських слуг; встановлення розміру їх жалування. Громадська рада також мала право установлювати свої приписи до виконання і за їх порушення – карати штрафом у розмірі до 25 гульденів чи арештом до 5 днів.

Кожне засідання громадської ради проводив бургомістр або ж його заступник. Вони мали відбуватися публічно. Та в окремих випадках, за рішенням бургомістра або пропозицією 5 членів, ради могли проходити у закритому режимі. На вимогу не менше ніж 12 громадських радних чи крайової влади, голова міста повинен був скликати засідання міської ради [68, с. 184].

Стосовно магістрату, вказувалося, що він виконував усі ухвали громадської ради. До того ж на нього покладался й обов'язок готувати проєкт бюджету міста, подавати його на розгляд громадської ради, але не пізніше як

за три місяці до початку року адміністративного. Магістрат мав наглядати і за громадськими касами й добродійними закладами; контролював торгівлю й виконання приписів щодо її проведення; утримував поліцію; стежив за отриманням громадських прибутків [68, с. 184].

При цьому, органи міського самоврядування, перебували під контролем вищих інстанцій. Наприклад, крайовий сейм наглядав через виділ, щоб міський маєток та добро громади перебували у належному стані. І виділ сейму міг вимагати від органів самоврядування звіт про стан справ й надсилати своїх комісарів для вивчення даних питань.

Деякі окремі моменти, зокрема, щодо продажу нерухомості високої вартості (понад 10 тис. гульденів) чи отримання позики (коли вона перевищувала міські доходи) можна було вирішувати лише з дозволу Буковинського сейму [68, с. 184].

Крайова влада наглядала й за тим, щоби органи міського самоврядування, не перевищували повноважень та не порушували існуючі закони. Уряд міг розпустити міську раду. В такому випадку, на протязі 6 тижнів, мали бути призначені нові вибори. На той проміжок часу, працював тимчасовий магістрат, котрий складався з п'яти міських радників на чолі із головою. Зміни до Статуту міг вносити крайовий уряд [71, с. 17].

До кінця XIX ст. до Статуту два рази вносилися зміни. На перший раз у зв'язку із ухваленням законом від 20 вересня 1868 р., згідно з котрим чужинців (не членів громади), почали називати співучасниками громади. При виборах до громадської ради, на таких самих засадах, що й членам громади, їм надавалося активне та пасивне виборче право. А залежно від сплати податку (наявних привілеїв) їх включали до однієї з виборчих курій середмістя Чернівців [13, с. 37-38]. Наприклад, у 1897 р. в 60 тисячних Чернівцях, право голосу мали лише 2,2 тис. осіб.

Відповідно до закону від 1 березня 1874 р. відбулася чергова зміна Статуту. Тоді вводилася посада другого віцебургомистра (§42). Його також обирали громадською радою на 2 роки. У випадках, коли перший

віцебургомістр ставав на місце бургомістра, він його мав замінювати. Другий віцебургомістр не вважався членом магістрату й отримував такий статус тільки якщо заміщав міського голову [10, с. 9-11].

Загалом, Статут Чернівців давав можливість ефективно керувати містом. Підтвердженням цьому може бути й те, що у другій половині XIX ст. цей населений пункт швидко зростав, велося інтенсивне будівництво адміністративних і житлових споруд, розвивалася інфраструктура. За період від 1869 р. до 1910 р. населення міста Чернівці зросло від 33 884 до 85 458 осіб (тобто більш ніж у 2,5 рази) [30, с. 3]. Паралельно змінювалася й структура магістрату Чернівців. 1893 р. перелік чиновників цього виконавчого органу столиці Буковини включав: 3 представників керівництва (бургомістр і два віцебургомістри), 4 міських радних, 48 радних громади, 3 радних магістрату, 42 міських службовців (у тому числі: лікар, будівельний інспектор, інспектор поліції, касир, ветеринар, ярмарковий комісар, комендант пожежників, садівник) [97, с. 193].

На початку XX ст. на Буковині ще було проведено низку реформ, зокрема, змінено виборчий закон про вибори до Буковинського сейму. А соціально-економічні фактори спричинили зміни і в сфері міського управління. У першу чергу, це стосувалося розширення числа населених пунктів, що мали статус міста. Цей процес не був одномоментний та масовий на Буковині (як це відбулося в Галичині у 1896 р.). 1902 р. статус міста отримав Кіцмань, у 1903 р. – Вашківці, а ще через рік – Вижниця й Сторожинець [23, с. 73]. До цього, названі населені пункти, користувалися управлінськими правами тільки як повітові центри (у 1905 р. їх перелік поповнила Заставна), а це суттєво обмежувало їх самоврядність та цілком підпорядковувало крайовій владі [68, с. 185-186].

Усе це стимулювало обговорення необхідності зміни Статуту Чернівців. При цьому, особливо активно, за це виступали українці та румуни. Справа в тому, що більшість мешканців міста даних етнічних груп, належали до числа бідних верств населення й тому мали невелике представництво у громадській

раді Чернівців. Між тим, поступово зростала чисельність українців та румунів серед жителів Чернівців. 1910 р. в місті проживало 41 360 німців та євреїв, 15 254 українців, 13 440 румунів і 14 893 поляків. Тобто, німці й євреї становили 48,4%, українці 17,9%, румуни 15,7%, поляки 17,4%.

В міській раді українці довгий час узагалі не мали представництва. Згодом мали лише двох депутатів. І тільки в 1910 р. вони вибороли аж 4 місця для своїх представників. Зрозуміло, що це не давало можливості впливу на ухвалення рішень, викликало незадоволення (про що неодноразово заявляли українські представники). Наприклад, 22 травня 1910 р. українське товариство «Руська рада» в Українському народному домі скликало народне віче, на котрому обговорили недоліки управління Чернівцями. Із великою промовою виступив Остап Луцький (секретар товариства). Він звинуватив міську раду за те, що на непотрібні речі вона витрачає великі суми грошей; вказав на неефективне ведення обліку земель і нерухомого майна й несвоєчасне оприлюднення бюджету на наступний рік та виділення занадто великих коштів на адміністративний апарат [71, с. 18].

Зважаючи на це, українці (а разом з ними і румуни й окремі представники решти етнічних груп) вимагали ввести зміни до Статуту Чернівців. При виборах міської ради, вони прагнули запровадити національні курії, за зразком виборчого закону до Буковинського сейму. При цьому, тутешня адміністрація, загалом погоджувалася на такі зміни [71, с. 19].

Ще у січні 1910 р. запропоновано перший варіант зміненого Статуту. Передбачалося збільшення кількості членів міської ради до 70. А місто, у кожній національній курії, створювало один виборчий округ. Виборці за майновим станом ділилися на 4 групи – кола. В результаті, німцям і євреям припадало 42 місця. Відповідно – 25 євреїв та 17 німців, українцям – 10, румунам й полякам – по 9. Пізніше вирішили збільшити кількість членів міської ради до 72, встановивши представництво румунів та поляків теж по 10.

Новий Статут Буковинський сейм затвердив того ж року. Проте, він був повернутий для доопрацювання. Треба віддати належне депутатам сейму,

котрі оперативно внесли поправки до проєкту і, вже 21 жовтня 1912 р., Буковинський сейм ухвалив новий Статут для Чернівців повторно та окремо для органів міського самоврядування – новий закон про вибори.

У цих актах зазначалося, що міське виборче право поширювалося на усі верстви міського населення. Проте зберігалися майнові курії. В середмісті їх було 4, а у передмісті – 2. При цьому, громадська рада повинна була створити виконавчий комітет – магістрат. До нього входили: бургомістр, 4 віцебургомістри й 9 радних [71, с. 20].

Зазначимо, що кожна з основних національностей, мала мати одного віцебургомістра. А щодо радних, то 6 із них обиралися від німецько-єврейської курії та по одному – з решти національних курій. У національних куріях та виборчих колах вводилося пропорційне виборче право. За вимогою тодішнього віцебургомістра С. Вайсельбергера збільшувалася й кількість мандатів від середмістя до міської ради і зменшувалася від передмість.

Проти таких змін виступила значна частина депутатів міської ради. 22 жовтня 1912 р. на засіданні розгорілися гострі дебати навколо питання оновлення Статуту. Після них, проти дій Буковинського сейму 23 депутати ухвалили протест. Ймовірно, це вплинуло на центральні органи влади, оскільки, до початку Першої світової війни, новий Статут Чернівців так і не був санкціонований імператором [68, с. 187].

Що стосується решти міст й містечок Буковини, то вони управлялися згідно з вже згадуваним законом «Громадський порядок для герцогства Буковина» за 14 листопада 1863 р.

У ньому вказувалося, що усі громади міст, містечок та сіл, котрі мають власне управління, повинні вважатися місцевими громадами. А будь-яка нерухомість населеного пункту мала перебувати під контролем місцевої громади.

У громадах розрізнялися члени громади й чужинці. У містах міщанське право отримували усі члени громади. При цьому, за надання міщанського

права, громада могла брати оплату у розмірі не більше 20 гульденів. За особливі заслуги, міста могли надавати почесне міське право [71, с. 21].

Громадський виділ і громадська старшина управляли громадою. Громадський виділ мав розпорядчі й наглядові функції, а громадська старшина – адміністративні та виконавчі. В громадах, чисельність котрих становила більше 1000 жителів, громадський виділ складався з 30 осіб.

Громадська старшина включала голову громади (міста) й засідателів, яких могло бути від 2 до 10. Але не більше третини чисельності громадського виділу. У містах, голів міста називали бургомістрами. Хоча офіційно така назва в законодавчих документах не була закріплена.

Сфера дії громади ділилася на самостійну і перенесену. До кола самостійної діяльності громади належали: управління власністю громади; утримання доріг, площ, мостів; нагляд за безпекою особи і власності; безпека пересування на дорогах та по воді; нагляд за торгівлею, стандартами мір і ваг; охорона здоров'я; нагляд за слугами й робітниками; протипожежна охорона і нагляд за будівництвом; розвиток початкових чи середніх шкіл; залагодження суперечок, шляхом обрання з членів громади мужів довіри; утримування поліції та добродійних закладів; нагляд за моральністю; ліцитація рухомого майна [71, с. 22].

Перенесене коло дії громади мало на меті нагляд за дотриманням загальноімперських та крайових законів.

Найвищу владу в громаді мав громадський виділ. До його компетенції належало управління майном громади; прийняття річного бюджету; розрахунок прибутків та видатків; піклування про покриття нестачі коштів тощо. Виділ також представляв громаду в стосунках з вищими органами влади. А ще, він обирав старшину, надавав право міщанства та почесного міщанства.

Виділ користувався й правом видавати розпорядження (обов'язкові до виконання усіма членами громади). Але за порушення таких розпоряджень,

йому дозволялося накладати штраф, розміром до 10 гульденів або ув'язнення терміном до 48 годин.

Зазначимо, що для розгляду окремих питань, виділ міг створювати комісії. Він міг збиратися у міру потреби, проте не рідше одного разу впродовж трьох місяців. При цьому, для правомочності рішень виділу, потрібна була присутність не менше як двох третин його членів. Вони повинні були відвідувати засідання у обов'язковому порядку. А за пропуск засідань без поважних причин, накладався штраф у розмірі 10 гульденів [68, с. 188].

Якщо ж був великий земельний маєток на території громади, то його власник, без виборів, ставав членом виділу.

Засідання виділу відбувалися публічно. Проте, за пропозицією голови чи трьох членів виділу, засідання могли відбуватися у закритому режимі. Окремо наголошувалося, що у закритому режимі, не можна проводити засідання, на котрих розглядаються фінансові питання громади [71, с. 23].

Члени виділу й старшина обиралися на 3 роки. Відмовлятися від обрання, обрані вже не мали права. А робота у виділі здійснювалася суто на громадських засадах. За рішенням виділу, старшині могли встановлюватися й грошові винагороди із фондів громади.

Додамо, що громадська старшина здійснювала розпорядчі й виконавчі функції. Вона представляла громаду у всіх справах, в період між засіданнями виділу, й виконувала ухвали останнього. Організація поліції в громаді, її утримання – теж були важливим завданням старшини. Вона забезпечувала надходження необхідних коштів для цього. Також здійснювала спостереження за використанням громадського майна; керувала громадськими установами; управляла та наглядала за проведенням громадських заходів. При цьому, кожен член громади, мав право перевірити стан зберігання рухомого й нерухомого майна громади [68, с. 179].

Всі члени громади чоловічої статі, котрі досягли 24 років, мали право голосувати на виборах. Проте вони ділилися на три виборчі курії. Перша – заможніші члени громади, що разом сплачували третину податків. При цьому,

вони обирали третину членів виділу. Другу курію – складали ті, котрі платили ще третину податків. До третьої курії ходили члени громади, що обирали решту – останню третину членів виділу.

Вибори до громадського виділу й старшини проводилися відкритим голосуванням. А якщо кілька претендентів одержували однакову кількість голосів, то вибори повторювалися.

Відповідно до закону 1863 р. про громадське самоврядування, визначався статус так званих двірських обшарів – давніх (домініальних) поміщицьких земельних володінь, що до середини грудня 1863 р. залишилися особно, не входячи до складу громад. А власник двірського обшару міг і сам управляти на цій території чи найняти управителя. Поміщицьких слуг, селян, ремісників, чиновників, котрі проживали на території двірського обшару, не можна було обкладати податками на потреби громади й залучати до різних робіт, що виконувалися членами громад. Наприклад, ремонт доріг, мостів тощо [68, с. 189-190].

У 1900 р. двірський обшар у Кіцмані становив 1261 га. Що цікаво, на ньому проживало 225 осіб. В Сторожинці було 3879 га, а проживало 509 осіб. У Вижниці – 4010 га і проживало 248 осіб.

Органи міського самоврядування перебували в повній залежності, від повітових і крайових властей. Їх могла розпустити крайова влада з призначенням перевиборів. У такому разі, громада могла апелювати до Міністерства внутрішніх справ в зазначеному порядку. Керівництво ж громад підпорядковувалося повітовим і крайовим органам політичного управління безпосередньо. Проте, питання територіальних змін, злиття або роз'єднання громад, чи їхнього устрою – належало до компетенції крайового сейму [68, с. 190].

Разом з тим, система управління громадами мала й чимало недоліків. Про що неодноразово говорилося на Буковинському сеймі, писалося у місцевих газетах [53, с. 28-29]. Перший варіант реформи місцевого самоврядування Буковинський сейм прийняв у 1904 р. Проте, знадобилося ще

декілька років дуже гострих дискусій між окремими політичними і національними силами, поки реформа була остаточно ухвалена й підписана імператором 28 серпня 1908 р. А закон «Про видання нової громадської ординації та громадської виборчої ординації для воєводства Буковини, за винятком крайового головного міста Чернівці, й про прилучення обшарів двірських до громад» набув чинності лише з 28 березня 1909 р. [71, с. 24].

Відповідно, за цим законом, було ліквідовано двірські обшари, котрі приєднувалися до найближчих громад в управлінні. Таке рішення означало деяке просування вперед у напрямку ліквідації давніх привілеїв землевласників, у відносинах з міськими і сільськими громадами, що виглядали вже як архаїзм на початку ХХ ст.

Поміщиків же примусили платити громадські додатки до податків і передали в підпорядкування громад місцеву (польову) поліцію. Деякі привілеї, щоправда, були збережені. Це засвідчувало непослідовність нового закону [68, с. 190].

Дещо змінено було й порядок формування чисельності громадського виділу. Зокрема, тепер, виділ населених пунктів, що мали від 500 до 1 тис. жителів, складав 12 осіб; від 1 тис. до 2 тис. – 15 осіб; більше 2 тис. і менше 3 тис. – 18 осіб; від 3 тис. до 4 тис. – 21 особу; від 4 тис. до 5 тис. – 24 особи; від 5 тис. до 6 тис. – 27 осіб; від 6 тис. і більше – 30 чол.

Неважко встановити, що у Вижниці й Кіцмані виділ становив 27 чол. А у всіх інших містах – 30 чол.

Відповідно до нової виборчої ординації, вводилися прямі й таємні вибори до громадських рад. У них мали право брати участь всі дорослі чоловіки віком понад 24 роки, які проживали у громаді не менше 2 років. Також виборці ділилися на три курії. Але до першої належали 3/12 виборців, котрі платили найвищі податки. До другої – 4/12 тих, що платив нижчі податки. До третьої – 5/12 найнижче оподатковуваних. Порівняно з законом 1863 р., права тих, які платили найнижчі податки, дещо розширювалися.

Як раніше, міське самоврядування перебувало в повному підпорядкуванні крайового сейму і політичних органів влади, що контролювали рішення органів міського самоврядування й мали чимало важелів впливу на прийняття рішень міською владою [68, с. 191].

Отже, Статут 1864 р. значно розширював права міського самоврядування у Чернівцях. Воно здійснювалося на, відносно, демократичних засадах. Однак у основу виборчої системи покладалася величина сплати податків (майновий ценз) та належність до певних привілейованих соціальних груп – соціальний ценз. Такий стан справ обмежував доступ до самоврядування широких верств біднішої частини населення Чернівців. Міська рада й міський магістрат, очолений бургомістром, мали широкі повноваження, та, в окремих питаннях, перебували під контролем Буковинського сейму, крайового правління та крайового президента, а також уряду. Проте, Статут відкривав широкі можливості як для реалізації міського самоврядування, так і для вирішення питань економічного й соціального розвитку міста [68, с. 184].

У другій половині XIX Чернівці управлялися окремим Статутом, який був затвердженим імператором. Він відкрив досить широкі можливості щодо розвитку управління містом. Хоч і зберігалася правова перевага заможніших верств і окремих привілейованих груп його жителів над біднішими. Розвиток міста, як багатонаціонального центру, поставив на порядок денний нові завдання щодо задоволення потреб національних груп. Ухвалений Буковинським сеймом проєкт 1912 р., відкривав певні перспективи для розвитку міського самоврядування у Чернівцях і поглиблення автономії міста. Проте, цей процес було перервано з початком Першої світової війни.

РОЗДІЛ IV. НАСЛІДКИ РЕАЛІЗАЦІЇ РЕФОРМ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Попри здійснення досить масштабних реформ впродовж другої половини ХІХ ст., специфіка формування самоврядних органів міського управління (незалежно від регіону) передбачала наявність у дуже обмеженої кількості населення виборчих прав. Адже така система забезпечувала дієвість системи контролю й мінімізувала політичні ризики для центральної влади.

Зокрема, у Львові на перших виборах проголосувало лише 3,2% населення (2783 особи). А загальна кількість тих, що мали таке право, становила близько 7% [31, с. 1; 122, с. 183]. У наступні роки, зважаючи на об'єктивні демографічні процеси й поступове зростання життєвого рівня населення, майновий ценз долало більше осіб та кількість виборців поступово росла (як і рівень громадянської свідомості). Однак ці процеси поєднувались з активізацією агітації у пресі й діями зацікавлених у перемозі осіб, котрі вдавались до недобросовісної конкуренції чи підкупу найменш заможних виборців [68, с. 195].

1880 р. відбулися вибори до міської ради Львова, на яких проголосувало 2767 осіб. Це була майже половина усіх виборців – 45,1%. У той час, право голосу мали 6135 осіб [122, с. 208]. Як бачимо, вже в перше десятиліття проявилася тенденція надання львів'янам ширшого виборчого права, пропорційно до їхньої загальної кількості й добросовісне ставлення до користування ним. Але, водночас аналіз соціального складу виборців і їхньої явки засвідчує, що у Львові була відзначена менша явка серед власників нерухомого майна; натомість активніше громадянський обов'язок виконували більш освічені верстви й інтелігенція. За подальший період у Львові спостерігалася загальна динаміка поступового зростання кількості тих, що брали участь у виборах (в 1883 р. – 3701 особа, у 1886 р. – 3326 осіб, в 1889 р. – 3963 особи) [122, с. 214, 221, 235].

У Станіславі в 1870 р. на виборах бургомистра перемога адвоката Ігнація Камінського (з 1866 р. займав посаду віцебургомистра), стала можливою з

огляду на пожежу 1868 р. [67, с. 6]. Ця надзвичайна подія, спричинила відсторонення в наступному році чинного міського голови Антонія Суханека. А успішна відбудова Станіслава (у тому числі за рахунок державної позики в розмірі 500 тис. гульденів) суттєво підвищила авторитет І. Камінського й забезпечила йому перебування на чолі міста до 1888 р. За цей період в Станіславі з'явилися: нова ратуша, пожежне депо, реальна школа, газове освітлення вулиць, брукування, католицька єпархія тощо. У 1880 р. імператор Франц Йосиф I відвідав місто і високо оцінив рівень розвитку [68, с. 197].

Репутацію ефективного бургомістра, котрий працює винятково на користь міста, І. Камінський загубив під час будівництва залізниці до Гусятина. 1882 р. цей контракт отримало підприємство «Шварц» за його сприяння [46, с. 63]. Втім, після відкриття лінії з'ясувалося, що вона потребувала суттєвої реконструкції. Виявилось також, що за сприяння барону Шварцу в отриманні підяду для будівництва вартістю практично 21 млн. гульденів І. Камінському мали заплатити близько 625 тис. гульденів (3%). Відмова переможця сплатити повністю такий своєрідний «гонорар» спонукала бургомістра звернутися до суду [103]. В результаті скандалу І. Камінського було звинувачено в хабарництві й розтраті бюджетних коштів. Зрештою судова справа закінчилася позитивно для бургомістра. Проте, надмірний розголос змусив його таки подати у відставку в 1888 р. [48].

Період чи не найбільшого розквіту Чернівців припав на другу каденцію бургомістра Антона Кохановського (1887-1905 рр.). Саме у цей час у місті було збудовано водогін й каналізацію, електростанцію, трамвайне сполучення, почали брукувати вулиці, збудовано нове приміщення театру. За А. Кохановського Чернівці набули справді вигляду європейського міста [68, с. 197-198].

Навесні 1905 р. А. Кохановський звернувся до міської ради із проханням звільнити його з посади бургомістра. Цінуючи заслужену людину, депутати одноголосно вирішили надати А. Кохановському звання почесного президента (посадника) Чернівців [107, с. 24].

Зважаючи на похилий вік А. Кохановського, важливу роль в управлінні містом відігравав його заступник Едуард Райс. Адже вперше віцебургомістром його було обрано 1894 р., коли А. Кохановському виповнилося вже 76 років. Е. Райс перебував на цій же посаді до 1905 р. У 1905-1907 рр. він очолював місто, ставши першим бургомістром-євреєм [70, с. 29].

У своїй промові після обрання на дану посаду, на засіданні магістрату він узагальнено окреслив програму дій. Ключове значення для Е. Райса мала реформа міського Статуту, зокрема виборчого права. Важливим він визнавав і вдосконалення вуличної інфраструктури, розвиток освітньої системи, збільшення матеріальної підтримки для бідних верств населення [72, с. 298].

Вже 1907 р., оцінюючи у некролозі результати роботи Е. Райса, чернівецька газета, підкресливши його національність, зауважила, що він був «головою для всіх жителів міста», служив з «чистим серцем і бездоганно чистими руками». Аналогічно до цього, в оголошенні магістрату про смерть Е. Райса вказувалося, що громадська рада й магістрат крайового міста Чернівці втратили у особі небіжчика багаторічного енергійного, ревного члена і улюбленого керівника, а населення Чернівців, незалежно від національної чи конфесійної приналежності – одного зі своїх найтолерантніших, найкращих та найблагородніших співгромадян [3, с. 229].

Для західноукраїнських міст, зважаючи на поліетнічність та поліконфесійність регіону, була більш властивою яскраво виражена передвиборча боротьба, що тривала між представниками різних громад, у першу чергу, польської, єврейської, української, німецької [68, с. 199].

В Дрогобичі, кілька очільників кінця XIX ст., були представниками польської громади. Нестандартною ж для міста була перемога на виборах 1887 р. Ксенофонта Охримовича – представника українського руху у Галичині. Однак, польська громада міста не погоджувалася визнати перемогу українського представника та розпочала судові процеси за участі крайової влади й міністра Ф. Земляковського [109, с. 734-736]. Справа була завершена тільки наприкінці січня 1888 р. Польські газети писали, що К. Охримович

отримав перемогу завдяки єврейському населенню. Його представники натомість нібито «отримали добрий «гешефт»» – «аж 19 радних, християн на жаль лише 17 радних» [72, с. 299].

Резонансна подія в житті міста сталася 1911 р., коли під час парламентських виборів загинуло під 30 осіб і поранено понад 50 осіб. Причому переважно євреїв та українців. А історик І. Монолатій взагалі окреслив цей трагічний випадок як приклад етнічного насильства у виборчій кампанії [95, с. 376-377]. Хоч він не стосувався безпосередньо міських органів влади, проте став відображенням боротьби між представниками різних місцевих політиків. Преса інформувала, що організатором виборчих зловживань і махінацій був Якуб Файєрштайн (1905-1907 рр. займав посаду віцебургомистра Дрогобича, впродовж наступних років ніби неформально контролював владу у магістраті та міській раді). Окрему увагу він приділяв бюджетним питанням. Хоч до його заслуг і належить ініціатива побудови сирітського будинку, відбулося все не без скандалів й звинувачень у неефективному використанні міських коштів [85, с. 36-37, 42-44]. Влітку 1913 р. газети повідомляли про завершення будівельних робіт і прийом перших 30 сиріт з Дрогобича, Станіслава й кількох інших населених пунктів. Успішна реалізація цього проєкту дещо покращила образ Я. Файєрштайна [85, с. 36-37, 42-46]. Загалом передвоєнна історія Дрогобича, багато у чому пов'язана з політичним протистоянням, між нафтовим магнатом Я. Файєрштайном, котрий відстоював, насамперед, інтереси єврейського населення міста й власником курорту Трускавець – бургомистром Р. Ярошем, якого вважали вигідним політичним проєктом для польської національної громади [89].

Побудова стабільної фінансової системи й оптимізація казенних видатків, підвищення ефективності їхнього розподілу (при одночасному зростанні рівня прибутковості міського господарства) стали ключовими завданнями при розробці реформ в сфері самоуправління Австро-Угорської імперії [68, с. 206].

Відповідність видатків міст обсягам їх прибутків фіксувалася в законодавстві Австрійської імперії (Австро-Угорщини), також дублюючись на крайовому рівні й окремо для населених пунктів. У § 59 Статуту Чернівців 1864 р. вказувалося, що міська рада повинна дбати, аби усі видатки на громадські потреби були покриті прибутками, що надходили до громадської каси. Але «для покриття непокритих видатків» дозволялося впроваджувати збори до прямих податків чи інші додаткові платежі. Втім, такі рішення не розповсюджувалися ні на чиновників, ні військовослужбовців, ні священників, ні учителів, і тих, хто не був членом громади. Якщо ж розмір таких додаткових зборів перевищував 25% прямих податків, або 50% споживчого, то вимагалася згода крайової влади [11, с. 22-24].

В перші роки після затвердження Статуту, місто Чернівці, саме за такою процедурою кілька разів зверталося з відповідним проханням. Спочатку 1865 р. місто отримало дозвіл оподатковувати для продажу «сире м'ясо» [12, с. 16], а в 1872 р. – підвищити акцизи на пиво, горілку й солодових напоїв. Для порівняння зазначимо, що за два роки подібний дозвіл отримали Радівці. Проте розмір зборів був значно менший [7, с. 41-42]. До кінця десятиліття, для різних буковинських міст подібні дозволи надавалися неодноразово.

Аналогічні заходи, ще з кінця 1860-х рр. – початку 1870-х рр., у дещо ширшому масштабі, практикувалися і в Галичині. Для багатьох тамтешніх сіл, спершу на рік, а потім вже на 3-5 років, давалися дозволи на введення загальних додаткових зборів для місцевих потреб від державних податків, а також за провіз худоби (як правило, в розмірі 25-50% у залежності від конкретного населеного пункту; хоч інколи бували випадки 60-75%). За 1874 р. відповідні привілеї отримало десь 250 громад. Натомість, невеличкі містечка й міста у індивідуальному порядку, діставали право збирати таксу з продажу спиртного. Такі дозволи надавав імператор, за поданням крайового сейму.

Разом з тим, у різних містах запроваджувалися й нові додаткові збори. Так, на в'їзд до Коломиї у 1871 р. було введено «копиткове» мито. Ним

обкладалася худоба «при вступі до міста». Для контролю за сплатою, на усіх в'їздах до Коломиї, ставилися спеціальні рогатки. Для порівняння, в Чернівцях, подібне запровадили тільки через 20 років. З 1872 р. кількарічний дозвіл з наступною пролонгацією, брати платню від провозу худоби, отримали Перемишляни. 1873 р. – Тернопіль, 1874 р. – Перемишль та Бережани, 1875 р. – Стрий, 1876 р. – Броди.

У 1872 р., на дев'ять років раніше за Чернівці й на чотири за Станіслав, Львову було надано право оподатковувати утримання собак. У 1876 р. у Станіславі теж запроваджено схожі правила. Щоправда, уже в 1877 р. Львів замінив відповідні тарифи. У 1873 р. місто отримало право підвищити збір за проїзд/провіз худоби. Із 1874 р. місто запровадило 100% збір від розміру споживчого податку на вино. Деяко складніша система була запроваджена у Станіславі 1875 р. (там існували єдині тарифи для пива і багаторівневі тарифи для горілки) [67, с. 7].

У загальній системі надання дозволів щодо запровадження різних додаткових громадських зборів виділяються Броди. Для позначення вектора тогочасного розвитку Бродів, австрійський історик Б. Куцмані використовував дефініції «занепад» і «стагнація», що посилювалися після нищівної пожежі 1859 р. Становище не змінив навіть кредит розміром 250 тис. гульденів від Австрійського національного банку [84, с. 86].

Фінансове становище погіршувалось і вже на початку 70-х рр. ХХ ст. місто припинило сплачувати борги. Хоча нові запозичення й продовжувало практикувати. У 1872 р. Броди запровадили додатковий збір – 80% від консумційного податку на горілку та пиво. Через два роки на гарячі напої і пиво. Але це не дуже покращило фінансове становище. Борг міста продовжував зростати [84, с. 87].

Враховуючи те, що ситуація з наростанням боргів тяглася кілька років, доречно говорити про неефективність управління фінансами Бродів (з боку місцевої влади). Проблеми завершилися лише у 1888 р., коли місто сплатило

більшу частину боргів. У тому числі за рахунок нової позики від крайової влади [84, с. 87].

У 1870-х рр. право на впровадження додаткових зборів, до споживчих податків на різні товари, надалі продовжувало розширюватися стосовно галицьких міст. Наприклад, у 1873 р. відповідні привілеї отримало місто Бережани – 60% від податку на споживання пива й Чортків – 75% на м'ясо та Микулинці – 75% – на м'ясо й вино; у 1874 р. – Калуш і Надвірна – на алкоголь (складна диференційована такса); у 1875 р. – Кути – 75% – на м'ясо; 1876 р. – Стрий – на алкоголь (диференційована такса); 1877 р. – Косів – 100% – на м'ясо, Сколе – 75% – на м'ясо, Чортків – 100% – на м'ясо [72, с. 300].

У подальшому, для усіх міст, незалежно від регіону, однією із головних залишалася проблема пошуку додаткових джерел фінансування. Наприклад, Чернівці неодноразово зверталися до крайового сейму з проханнями запровадити чергові збори або підвищити уже запроваджені. В 1875 р. місто отримало дозвіл збирати відсоток з чиншу оренди чи забудови [8, с. 1-2]. 1876 р. Чернівці вкотре підвищили акциз на продаж алкоголю. І тоді ж, окремими розпорядженнями крайового сейму Буковини, місту було надано дозвіл підвищити акцизи на продаж вина й сирого м'яса. А в 1881 р. – на запровадження зборів на утримання собак. У 1891 р. в Чернівцях запровадили збір за проїзд дорогою, яка вела через передмістя Калічанка до міста. Аналогічне рішення було прийнято й для гостинця, що вів через передмістя Роша. У 1895 р. запроваджено збір за проїзд державним гостинцем (вів у місто з півночі через р. Прут).

На початку ХХ ст. розширювався перелік додаткових зборів, кошти від яких спрямовувалися на конкретні потреби міста. А вже з кінця ХІХ ст. для Чернівців актуальною була проблема належного фінансування театру й побудови нового приміщення. Відтак, наприкінці 1900 р. місто отримало дозвіл запровадити збір з усіх артистичних виступів, концертів, театральних постановок, звіринців, музичних і декламаційних вистав у розмірі до 10% від

ціни «вступних карт». Для порівняння, Львів отримав подібний податок через п'ять років після Чернівців [70, с. 30].

Найширше, правами щодо запровадження додаткових фінансових зборів, користувалися тільки кілька буковинських міст – Чернівці, Радівці й Кимполунг. Натомість, більшість дрібніших містечок мали статус повітових центрів. Вони були обмежені у пошуку додаткових ресурсів (крім видатків безпосередньо із крайового бюджету) [72, с. 301].

Лише на початку ХХ ст. ситуація почала поступово мінятися, коли впродовж 1902-1904 рр. кілька населених пунктів дістали статус міста. 1904 р. Сторожинець отримав дозвіл на запровадження додаткових зборів з продажу алкогольних напоїв. Тоді ж було продовжено право Чернівців оподатковувати продаж алкоголю, м'яса і чиншу оренди чи забудови. Варто додати й запровадження платні за санітарний огляд худоби, що реалізовувалася для споживання. У 1905 р. привілей на запровадження додаткових зборів з продажу алкоголю вперше отримали Вашківці. Ще через рік, платня за санітарний огляд худоби почала збиратися в Сторожинці.

Разом з тим, незважаючи на такі заходи, не завжди вдавалося забезпечити виконання бюджету належним чином. У Галичині у 1874 р. від'ємне сальдо мали бюджети Перемишля, Снятина, Сокаля, Ярослава. У 1886 р. – вже і Галич, Дрогобич, Перемишль, Сокаль, Станіслав та Яворів. В 1906 р. – Бучач, Городок, Золочів, Коломия, Станіслав, Сянок, Яворів [93, с. 362-364]. Ситуація з дефіцитом коштів постійно виникала й на Буковині.

Основні причини наростання дефіциту бюджетів міст, багато у чому, визначалися неефективним розподілом коштів. Адже лєвова частка прибутків ішла на утримання чиновницького апарату, організацію функціонування різноманітних служб. У багатьох містах із дефіцитним бюджетом, відсоток відповідних витрат сягав 75-80%.

Відповідно до реформ, у 1889 р. і 1896 р. у Галичині було суттєво розширено перелік міст та містечок, котрі отримали самоврядні права. Зважаючи на це, впродовж наступних років, окрім безпосередніх змін в

їхньому управлінні, відбувалося також розширення фінансових прав. Перш за все, це стосувалося дозволу запроваджувати додаткові збори, до головних споживчих податків. На противагу періоду від кінця 1860-х – 1870-х рр., коли така практика тільки почала впроваджуватися щодо великих міст і відповідні дозволи мали короткотривалу дію з періодичними пролонгаціями, на початку ХХ ст. їх термін, зазвичай, становив уже 10 років. Саме так було й з містечком Скалат, яке від 1901 р. почало вводити додаткові збори на вироблений у межах громади алкоголь [19, с. 2-3].

Паралельно з цим, розширювався перелік міст, що отримували на різні терміни з наступною пролонгацією право на запровадження додаткових зборів до основних консумційних податків чи за фіксованим тарифом. Наприклад, 1901 р.: м'ясо й вино – Золочів, Косів, Яворів; вино – Горлиці; алкогольні напої – Делятин, Заліщики, Косів, Печеніжин, Рогатин, Рудки, Стрий, Струсів, Тартаків, Товмач, Ходорів, Яблунів. У 1902 р.: м'ясо – Тербовля; м'ясо та вино – Гусятин, Жовква, Коломия; алкогольні напої – Кам'янка-Струмилівська, Куликів, Тисмениця. 1903 р.: м'ясо – Белз, Кристинопіль, Надвірна; м'ясо й вино – Калуш, Тернопіль, Хоростків; вино – Бережани, Судова Вишня, Чортків; утримання собак – Сколе; алкогольні напої – Горлиці, Турка; чинш найму – Перемишль; пиво – Горлиці, Судова Вишня. 1904 р.: м'ясо – Бережани, Городенка, Дрогобич; алкогольні напої – Добромиль, Сколе; м'ясо та вино – Бучач, Снятин, Сокаль. 1905 р.: м'ясо – Збараж; м'ясо й вино – Отинія; пиво – Бібрка; алкогольні напої – Товсте [68, с. 230].

У деяких випадках, при наданні дозволів бралися до уваги й показники чисельності населення. Так, це стало вирішальним для Стрия, у якому на кінець 1900 р. було зафіксовано проживання більш ніж 20 тис. осіб. В той же час, додаткові збори за проїзд через статус доріг запроваджувалися здебільшого лише найбільшими містами (наприклад, Львів) та повітовими радами. Усі такі надходження традиційно витрачалися на вуличну інфраструктуру [72, с. 302].

Крім цього, на початку ХХ ст. такі міста, як Броди, Бучач, Долина, Калуш, Коломия, Краковець, Кути, Мостиська, Надвірна, Самбір, Сколе, Станіслав, Чортків отримували пролонговані й водночас уточнені або розширені дозволи стосовно продовження різних митних зборів, переважно від продажу певних видів товарів [67, с. 7].

У наступні роки, завдяки проведеним реформам, фінансові права галицьких міст продовжували розширюватися. Система місцевого оподаткування продажу м'яса й алкоголю поступово охоплювала навіть невеликі містечка, що отримали самоврядування відповідно до закону 1896 р. (Богородчани, Будзанів, Залізці, Комарно, Миколаїв, Монастирська, Мости Великі, Підволочиськ, Рава-Руська, Радимно, Щирець, Язловець. Деякі з них, напередодні Першої світової війни, отримали й право оподатковувати утримання собак. Паралельно з цим, розширювалися і повноваження більших міст. Зокрема, в напрямку зборів з чиншу найму (Калуш), розважальних заходів (Бучач, Стрий). У останніх випадках, кошти зазвичай витрачалися на благодійність. До прикладу, на поповнення «фонду убогих» [70, с. 31].

Відтак, до початку Першої світової війни, фактично кожне місто й містечко Галичини, користувалося широкими фінансовими правами та черпало додаткові матеріальні ресурси від: продажу м'яса, вина чи інших алкогольних напоїв, утримання собак, чиншу найму і в'їзду на його територію. Втім, незважаючи на те, що це дещо покращувало стабільність бюджетної системи й сприяло розвитку окремих сфер життєдіяльності, проблеми наростання заборгованості та дефіциту бюджету залишалися актуальними [72, с. 303].

Наголосимо, що при цьому, єдиної уніфікованої системи надання містам права щодо запровадження додаткових зборів ні у Галичині, ні на Буковині не існувало. Кожен окремий випадок розглядався крайовою чи імперською владою, встановлювалися різні терміни й розміри податку. Лише 1909 р. було встановлено 5 років як максимальний термін дії дозволу для усіх населених пунктів.

В контексті аналізу фінансової спроможності міст Галичини, особливо виділявся Львів. Коронний статус, політична роль та економічне значення дозволяли отримувати значні кошти як позику. Лише 1908 р. Львів клопотав за отримання двох сум 10 млн. крон і 14 млн. крон. Кошти планувалося витратити для розширення трамвайної мережі, побудови електростанції, каналів, нових шкіл, брукування вулиць.

Для деяких галицьких міст, додатковим джерелом прибутків були розподілені з крайового фонду пропінатійні кошти. У 1910 р. 37 тамтешніх міст отримали 2,225 млн. крон. Найбільші ж суми отримали такі міста Східної Галичини: Перемишль, Коломия, Станіслав, Стрий, Самбір, Тернопіль, Золочів, Дрогобич, Броди, Городок, Жовква, Снятин [4, с. 227-229].

Отримання містами права на самоуправління означало і передачу виборним органам влади зобов'язань стосовно розвитку комунальної інфраструктури. А модернізаційні процеси й наростаюча урбанізація актуалізували проблеми, пов'язані з низькою якістю чи взагалі відсутністю цивілізаційних послуг. Тому, міські управління почали звертати більшу увагу на потребу в громадському транспорті, електричному освітленні, централізованому водопостачанні та водовідведенні, брукованих вулиць.

Зокрема, на пореформений період, кінець XIX – початок XX ст., припав активний розвиток муніципальної інфраструктури у Чернівцях. Місто набуло чітко окреслених європейських рис. В ньому була відкрита продовольча біржа і завершено будівництво водогону й каналізаційної системи, розпочала роботу перша електростанція та започатковано електричний транспорт, побудовано ряд визначних архітектурних споруд, зокрема й міський театр [47]. Відлік реалізації значних інфраструктурних проєктів слід починати ще з 1866 р. (завершено прокладання залізниці «Львів – Чернівці»). Втім, якщо головна заслуга в цьому була торгово-промислової палати Буковини, то за водопровід, електричне освітлення й електротрамвай відповідав магістрат.

Найраніше з цього переліку, в місті почали задумуватися про централізоване водопостачання. Така потреба в ньому додатково

актуалізувалася кількома пожежами 1859 р., 1865 р. і 1866 р. Реалізація затягувалася з огляду на політичну боротьбу й пошук найменш затратних способів. Низка проєктів 1860-х рр. передбачала отримання води з Черемошу, Пруту або Сірету. І лише на початку 80-х рр. XIX ст., магістрат прийняв рішення про її доставку з р. Прут. Будівництвом водозабору (свердловин) з 1889 р. зайнялося «Австрійське товариство водопостачання» [116, с. 93]. У 1893 р. магістрат оголосив конкурс на прокладання водогону й каналізації. Ці проєкти також реалізовували австрійські фірми [54, с. 107]. Тоді ж, Чернівці отримали право запровадити на 50 років ще додаткові збори, винятково для покриття витрат для будівництва водопроводу. Крім того, бургомістр Антон Кохановський, при підтримці депутата парламенту Ф. Ротта, домогся отримання додаткового кредиту. Роботи активно тривали наступні кілька років, за участі кваліфікованих італійських робітників [70, с. 32].

Станція запрацювала 1895 р., маючи два водозабори – «Рогізна» й «Ленківці». Водогін мав протяжність мережі близько 20 км. Але він не покривав усіх потреб міста і спричинив занепад більшості приватних та громадських криниць. Відтак, зникли й водовози зі своїми бочками, котрі тягнув один кінь, і водоноси, що несли на перекинутому через плечі коромислі двійко відер із водою, – згадував Р.Ф. Кайндль на початку XX ст. [78, с. 193].

Зважаючи на зростаючі потреби, міська влада Чернівців продовжувала вести підготовчі роботи та, до початку Першої світової війни, закінчила будівництво ще одного водогону – «Магала» (запрацював 1913 р.). Слід зауважити, що витрати на реалізацію таких масштабних проєктів, вдавалося поступово компенсувати й за рахунок оплати за постачання води та її відведення. За даними В. Ботушанського, 1907 р. прибуток від водогону склав 164,4 тис. крон [54, с. 108].

Одночасно з підготовкою і реалізацією проєкту централізованого водогону в Чернівцях відповідні роботи тривали й у Львові. Тамтешня влада, подібно до більшості тогочасних українських міст, добре усвідомлювала таку необхідність. Адже встановлені в середині XIX ст. колонки з артезіанською

водою чи існуючі приватні криниці, не задовольняли необхідних потреб. Теж не ліквідували проблему й кілька локальних гравітаційних водопроводів (йшли від невеликих навколишніх джерел) [110].

Відтак, наприкінці XIX ст. влада Львова запустила новий проєкт, який передбачав будівництво водозабору з Волі Добростанської (за 30 км). У 1901 р. водогін розпочав роботу. Перед цим, у листопаді 1900 р., крайовий Сейм прийняв спеціальний закон, що зобов'язував кожного домовласника сполучити свій дім із згаданим водотягом, а нові будинки дозволялося будувати тільки при умові їхнього під'єднання до нової мережі. При цьому, витрати на будівництво та утримання водогону місто покривало з трьох джерел: за рахунок податку на сплачений чинш оренди або забудови для приватних будинків; плати за споживання води, для урядових будівель, котрі були звільнені від попередніх платежів; оплати для промислових об'єктів тощо. Кожна з вказаних сум регулювалася міською радою Львова.

Паралельно з розширенням чи будівництвом системи централізованого водопостачання, тривали й роботи з удосконалення водовідведення. Так, 1903 р. спеціальна ухвала Галицького сейму зобов'язала жителів міста сполучити клоачний збірник свого дому із каналом відтічним [72, с. 304].

Активно впроваджувався і міський електричний транспорт. Зазвичай, спочатку запроваджували електричне освітлення вулиць, а потім вже переходили до створення електричного транспорту. Адже ці два напрямки об'єднувала необхідність спорудження потужної електростанції. Саме в сукупності й нерозривному зв'язку розглядали ці питання у Чернівцях наприкінці XIX ст. [108, с. 27]. Введення в експлуатацію електростанції відбулося на початку 1896 р. Трамвая – влітку 1897 р. Ці проєкти відразу почали приносити певні прибутки [108, с. 58-59].

Впровадження міського електричного транспорту суттєво підвищувало рівень мобільності жителів, створювало нові можливості для міжособистісної та професійної комунікації, поживляло торгову й ділову діяльність, сприяло підвищенню вартості нерухомості вздовж лінії, активізувало

забудову. В Чернівцях шлях міського трамвая пролягав сягав моста через р. Прут аж до околиць [2, с. 100-101]. Додатковий прибуток місту надавав і запроваджений в 1909 р. податок на трамвайні квитки.

Раніше Чернівців, у 1894 р. запрацював електричний трамвай у Львові. Швидкий розвиток міста зумовив потребу в розширенні мережі комунального транспорту і будівництві нової електростанції. Для цього у 1908 р. Львів отримав велику позику в розмірі 10 млн. крон (за рішенням сейму, як поручитель виступив увесь край). Це означало, що при відсутності у бюджеті міста коштів, крайовий виділ міг запровадити додаткові збори для покриття дефіциту. Завдяки таким заходам, в наступні роки, в Львові введено в експлуатацію кілька ліній трамваю, розширено потужності електропостачання.

До менших міст, подібні цивілізаційні блага, доходили значно пізніше. Наприклад, у Дрогобичі, ідея прокласти трамвайну колію була підтримана у 1909 р. Утім, на перешкоді реалізації будівництва, стала позиція міністерської комісії, що збільшила вартість проєкту. Не меншу роль у перешкоді будівництва в Дрогобичі електротрамвая відіграла й відсутність приватних інвесторів [86, с. 35-36]. Справа загальмувалася на кілька років. Розпочате 1914 р. будівництво, спершу було загальмовано судовими позовами, а зрештою – подіями Першої світової війни [85, с. 37].

Для вирішення усіх назрілих проблем, традиційно, в муніципалітетів не ставало коштів. Так, на початку 1913 р., в Чернівцях, тільки для потреб електрифікації, міська влада мала реалізувати облігації на 2 млн. крон. Але вдалося скористатися тільки кредитом у розмірі 200 тис. крон. Через це, було відкладено розширення мережі трамвайних доріг і збільшення пропускної спроможності водопроводу. У той же час, на засіданнях міської ради говорилося про дефіцит коштів на ремонт шкільних будівель, будівництво скотобійні за сучасними санітарними нормами, прокладання тротуарів [70, с. 33].

Після проведених реформ, важливим фактором розвитку міст стала регуляторна політика у сфері планування й забудови. Загальні тенденції у цій сфері визначалися на державному або крайовому рівнях. Традиційно, окреме законодавство регулювало процес забудови крайових центрів Галичини і Буковини. Якщо ж говорити про будівельні закони чи статuti, то тут дещо специфічна картина. Якщо для Чернівців відповідна сфера врегульовувалася у 1869 р., то для Львова – лише у 1877 р. Однак, у випадку з галицьким головним містом, необхідно уточнити, що до його Будівельного статutu в подальшому декілька разів вносилися серйозні зміни (1885 р., 1907 р., 1909 р.). Тобто Львів швидше адаптувався до реалій часу.

І ось, 7 грудня 1869 р. окремим законом затверджено «Порядок будівництва для головного крайового міста Чернівці», розроблений Буковинським крайовим сеймом. У ньому, детально визначалися повноваження міської влади й обов'язки приватних осіб, у відповідній сфері, регламентувався процес надання дозволів і вирішення спірних питань, вказувалися технічні параметри промислових об'єктів. Без дозволу магістрату в Чернівцях заборонялося здійснювати як будівництво, так і перебудову чи добудову об'єктів, а в окремих випадках – без попередньої згоди уряду. Ставити до відома міську владу треба було й у випадку зміни розміру або вигляду вуличного фасаду, а також встановлення печей, каналізації, водопостачання. Обов'язковим документом, котрий потрібно було подавати на розгляд магістрату, визначався і детальний план майбутньої будівлі. Особлива увага приділялася будівництву споруд для публічних потреб [24, с. 1-7].

У процесі побудови споруди, власник мав узгоджувати з магістратом і дорожньою поліцією низку поточних питань: розміщення на вулиці будівельного матеріалу, гасіння вапна, обробку каменю тощо. Обов'язковим було встановлення загороджувального риштування й прибирання навколишньої території після завершення робіт [24, с. 10-11].

«Порядок будівництва» передбачав можливість відчуження приватної землі. У тому числі й з нерухомими об'єктами, але за належне матеріальне відшкодування в разі необхідності прокладання нових або зміни чи розширення існуючих вулиць тощо. Коли не вдавалося дійти обопільної згоди по розміру компенсації, то справа вирішувалася у суді. При цьому, нові вулиці мусли бути якомога рівнішими, придатними для возів, мати узбіччя для пішоходів. Зверталася увага і на естетичні й протипожежні норми. Не дозволялося «різке (яскраве) фарбування фасадів». Громадські будівлі повинні були мати кам'яні або цегляні стіни [24, с. 13-17].

Охарактеризованим аспектам присвячено перші чотири розділи «Порядку будівництва». П'ятий – стосувався винятково повноважень місцевих органів управління. Вказувалось, що контроль за виконанням даного документу цілком залежав від громади, як це й зафіксовано у § 5 Статуту Чернівців. А порушення будь-яких попередніх приписів, передбачало заборону на початок або продовження будівництва, чи, навіть, знесення новобудов, коли недоліки не можна було усунути ніяк. За порушення передбачалася сплата штрафу або ув'язнення. Але, попри ці заходи, усі наслідки недотримання норм повинні були бути усунуті [24, с. 33-37].

Загалом, поява аналізованого документа й, відповідно, особлива увага до будівництва нових споруд в Чернівцях пояснювалася їхнім столичним статусом на Буковині. А до менших населених пунктів краю, справа дійшла тільки у 1904 р., тоді, коли були затверджені «Будівельні приписи для міст». Саме цей документ уперше фіксував, що для будівництва нового або перебудову старого будинку і добудову до нього певної частини, потрібно було отримати спеціальний дозвіл (§ 1). Стосувалося це й незначних деталей – зміна стіни будівлі від дороги, встановлення нових дверей чи вікон зі сторони сусідів (§ 2) [14, с. 91-92].

Основні повноваження щодо надання дозволів належали «громадському начальнику» (голова міста), котрий перевіряв документацію та об'єкт за посередництва комісії в складі «технічних, адміністративних і санітарних

органів». Кінцеве ж рішення, приймалося за участі двох присяжних (§ 79). Водночас, «громадський виділ» затверджував план міста й контролював його дотримання, стежив за відповідністю будинків протипожежним і санітарним вимогам (§ 80) [14, с. 91-100].

Дуже подібно до чернівецького «Порядку будівництва» за 1869 р. встановлювалися чіткі вимоги по догляду за територією поблизу будівельних робіт, щодо різних технічних параметрів окремих частин споруд і протипожежних заходів. Особлива увага зверталася на будинки головних вулиць та площ, їх фасади й розташування на подвір'ї господарських споруд [14, с. 101-114].

Серйозні зміни у зовнішньому вигляді Станіслава спричинила пожежа, яка трапилася 1868 р., знищивши близько 260 будинків. Саме вона викликала масштабне житлове будівництво, впорядкування центральної частини міста, спорудження низки величних громадських споруд, розширення вулиць [67, с. 8]. Це відбувалося під загальним наглядом І. Камінського (займав посаду бургомистра 1870-1888 рр.), і безпосереднім керівництвом архітектора Владислава Мюльна [91].

Інша дещо ситуація спостерігалася у менших містах. За словами сучасника, типове невеличке галицьке містечко (на прикладі Городенки недалеко від Коломиї) мало такий вигляд: «Городенка була побудована рингами. Зовнішнє коло міста найбільше нагадувало село. Лише поодинокі дахи із червоної черепиці, а решта солом'яні... Потім ішов внутрішній ринг: тут стояли вже більші будиночки, вілли з гонтовими дахами й клумбами. У них жили судові службовці, службовці окружного управління й податкових органів. У центрі, відгорожені парканами, жили євреї» [62, с. 55]. Тут проживали як заможні, так і бідні жителі. Бідніша частина цього кварталу вирізнялася щільною забудовою. Маленькі дерев'яні будинки розташовувалися впритул один до одного [62, с. 56].

Зазвичай, центр більшості міст являв собою тогочасний зразок архітектури. Віддалені квартали і околиці були заселені біднотою, що жила в

маленьких, задушливих халупах та «животіла в злиднях й нестатках винятково з милості своєї громади». Щодо Чернівців, тогочасний австрійський публіцист К.Е. Француз писав, що в той час, як площа міста була викладена бруківкою та навколо неї височіли двоповерхові цегляні будинки, більшість же містян «залишалися жити в бруді й мороці» [101, с. 173].

У Галичині, своєрідним зразком дотримання норм забудови був Львів. 1903 р. навіть було прийнято рішення для «поправи відносин санітарних» знести 181 будинок у місті [21, с. 21-22].

15 травня 1907 р. трьома крайовими законами вдосконалено чинні норми 1880-1890-х рр. в сфері будівництва для Галичини. Перший з них мав загальний характер. Другий – стосувався громад. Третій – інших, головним чином, сільських місцевостей.

Зміни, зафіксовані в першому, стосувалися робіт поблизу публічних доріг і фортифікацій. За виконанням положень наглядали крайовий та повітові виділи. Їм належала й основна виконавча влада. Однак, безпосередній контроль та регуляція стосувалися компетенції самих громад. Тобто, міського самоврядування. Наприклад, з протипожежних міркувань, заборонялось покривати дахи соломною чи очеретом або шуваром (аір тростинний) (§ 46); а при головних вулицях чи площах дозволялось ставити лише будинки. Господарські споруди або тим більше стайні, возівні і т. ін., мали бути в подвір'ї (§ 54) [5, с. 103-105].

Другий закон стосувався безпосередньо громад та здебільшого дублював попередній. Однак, вказував на обов'язок місцевої влади стежити: «аби розклад і положенє будинків відповідали огневим, санітарним, комунікаційним зглядам і в загалії публичного безпеченьства»; «аби опади атмосферичні, канали і стеки мали належитий відплив зглядно, щоби можна їх уняти в належиту систему»; «аби дороги і улиці були рівні, прості і так широкі, аби їх мож обсадити деревами» [5, с. 103-105].

У 1909 р. затверджено чергові зміни до Будівельного статуту Львова. Відтепер дво- і триповерхові будинки дозволялося споруджувати тільки за

умови, що їх висота не мала перевищувати ширину вулиці. Чотириповерхові – «в уличах і при пляцах, котрі означить Рада мійска, а їх ширина виносить найменше 22 метрів», або на перетині двох вулиць за умови, якщо висота будівлі менша чи рівна ширині більшої вулиці. Така поверховість взагалі заборонялася «довкола ринку». Максимальна дозвільна висота складала 22 м.

Отже, досвід перших виборчих кампаній показав низьке розуміння важливості подібних механізмів для формування органів управління. Разом з тим, детальний опис розширення географії й зміни розмірів податкових зборів з різних товарів і послуг засвідчує підтримку крайової та центральної влади бажання міських управлінь покращити власні бюджети (рахунок додаткових джерел фінансування). Запровадження міського самоуправління мало позитивний характер, зокрема й для розширення участі містян в розподілі коштів громади. Вдавалося успішно реалізовувати проекти зі створення у містах водогонів, каналізації, електрифікації та електротранспорту. До компетенції самоврядування належали й питання планування та забудови міст і містечок.

ВИСНОВКИ

Отже, станом на середину XIX ст. спостерігалися дедалі помітніші відмінності між розвитком населених пунктів як у межах Галичини, так і Буковини, що стало свідченням недосконалості державної політики та продемонструвало актуальність адміністративно-територіальної реформи, яка би враховувала нові реалії.

Простеження загальних тенденцій розвитку галицьких і буковинських міст у контексті регіональних соціально-економічних показників, показали зростання формальних кількісних показників. Зокрема, збільшення переліку населених пунктів, котрі отримали відповідний статус.

Однак, питома вага містян, в загальній структурі жителів обох регіонів, була відносно незначною. За такими параметрами Буковина випереджала Галичину (20,3% проти 18,15% у 1880 р. і 25,1% проти 19,8% у 1910 р.).

Поєднання обидвох параметрів спостерігалось на прикладі Львова й Чернівців і, деякою мірою, кількох більших міст (Сторожинця, Кіцманя, Вижниці – на Буковині; Дрогобича, Коломиї, Перемишля, Самбора, Станіслава, Стрия, Тернополя – у Галичині).

Міграційні процеси серед єврейського та сільського населення забезпечували активізацію торгових процесів, зростання прошарку ремісників. Прокладання залізничних шляхів і відкриття природних копалин – стимулювали промисловий розвиток. Основою соціальної диференціації були матеріальні чинники. Хоча вплив національного фактора й відчувався на регіональному рівні.

Аналіз нормативно-правового забезпечення дав змогу виділити основні етапи й характерні ознаки процесів реформування в сфері управління містами Галичини й Буковини. На державному рівні реорганізація управління містами була розпочата 1862 р. У той час як на регіональному – 1863 р., 1866 р.

При цьому, найбільш оперативно й інтенсивно законодавчі нововведення запроваджувалися щодо головних крайових міст. Зокрема, Чернівці отримали власний Статут в 1864 р., а Львів – 1870 р. Зазначені

документи діяли впродовж усієї подальшої історії Австро-Угорщини та регламентували повноваження і загальні особливості роботи органів місцевого самоврядування.

Вони охоплювали всю сукупність міських відносин: земельні, особисті й майнові, розвиток інфраструктури та комунікацій, правоохоронну і судову системи, освіту, соціальний захист тощо.

Ці документи відкрили доволі широкі можливості для розвитку управління містами. Втім, зберігалася правова перевага заможних верств чи окремих привілейованих груп жителів міст над менш заможними.

У подальшому, в Галичині, державна політика почала набувати певних відмінностей. Насамперед, завдяки законам 1889 р. та 1896 р. кількість населених пунктів, що отримали самоврядні права, зросла на 30 і 130 міст відповідно.

Крім того, інші зміни посилювали підконтрольність магістрату міській раді й, водночас, загальну підконтрольність самоврядних органів повітовій адміністрації.

Аналіз розвитку процесів реформування засвідчив, що хоч такі зміни були зумовлені не тільки політичними мотивами, а і необхідністю вдосконалення організації та підвищення ефективності роботи самоврядних органів, усунення вказаних недоліків у їх роботі, які проявилися на прикладі найбільших міст у попередні два десятиліття відбувалися дуже повільно. Насамперед, мова йде про боротьбу з абсентеїзмом й індиферентністю виборних осіб, а також про конструювання чіткішої управлінської ієрархії між радою і магістратом (зокрема, й шляхом детальної регламентації створення чи реалізації повноважень спецкомісій, покращення ведення діловодства, ревізії муніципальних фінансів тощо).

Одним із важливих наслідків реформи стала зміна виборчих практик формування органів міського управління. А саме, з точки зору контролю державних органів влади й активності населення і політичної боротьби на місцевому рівні. Попри певні позитивні зрушення, мусимо відзначити, що

багато в чому залишилася залежність від високого майнового цензу (як в Галичині, так і на Буковині).

Спільною об'єднавчою ознакою для західноукраїнських міст другої половини XIX ст. залишався низький рівень громадської свідомості містян і, як результат, низька явка на виборах. А поєднання високого майнового цензу й низької явки, призводило до того, що міська влада обиралась тільки 0,5-1% від загальної кількості жителів міст.

Щоправда, у наступні роки для обидвох регіонів, зважаючи на об'єктивні демографічні процеси й поступове зростання життєвого рівня жителів, майновий ценз додало дедалі більше осіб, тому кількість виборців поступово зростала як, відповідно і громадянська свідомість.

В Галичині було більш помітним зростання громадянської свідомості та усвідомлення важливості виконання свого обов'язку і участі в керівництві міста, за рахунок користування правом голосу. Такі процеси поєднувалися з активізацією агітації у пресі, діями зацікавлених у перемозі осіб, що вдавалися до недобросовісної конкуренції, у тому числі, й за рахунок підкупу найменш заможних виборців.

Реформи мали вплив і на структуру фінансово-бюджетної системи муніципалітетів та джерела надходжень чи розподіл витратних статей. Даний напрям діяльності органів управління мав велике значення для всіх інших сфер, оскільки забезпечував матеріальне підґрунтя успішної реалізації будь-якого проєкту.

Приклади окремих міст і загальної динаміки свідчать про наявність тенденції щодо підвищення рівня заборгованості міст. З іншого боку, втілення певного масштабного проєкту – електричне освітлення, громадський транспорт, водопостачання, каналізація – мало неабияке позитивне значення для підвищення рівня добробуту, а в окремих випадках – ділової активності.

Інколи на такі цілі залучалися великі позики (наприклад, у Львові, Чернівцях, Станіславі), а частіше, важливим джерелом коштів і стабілізації фінансово-бюджетної системи, стало право міст щодо запровадження

додаткових зборів до податків чи на певні товари або за проїзд. В деяких випадках, певні податки мали заздалегідь визначене спрямування. Наприклад, на благодійність або освіту (Чернівці, Львів).

З самого початку своєї діяльності, у першу чергу, для найбільших міст кожного регіону, була очевидна потреба в громадському транспорті, централізованому водопостачанні й водовідведенні, брукованих вулицях, кам'яних будинках, електричному освітленні тощо. Але хронічний брак фінансів призвів до розробки механізмів залучення приватних інвестицій, залучення додаткових податків для реалізації таких проєктів.

З числа успішно реалізованих проєктів у досліджуваних регіонах можна виділити будівництво централізованих водогонів у Чернівцях (1895 р.) і Львові (1901 р.), влаштування електричного освітлення й запуск електричних трамваїв (Львів, Чернівці).

Характерно, що майже ніколи кінцева сума запланованих витрат, на той або інший проєкт, не збігалася з планованим бюджетом на момент розробки кошторису. На нашу думку, подібне явище пояснювалося відсутністю управлінського досвіду і низьким рівнем контролю за виконанням робіт з боку чиновників або об'єктивними процесами росту цін на матеріали та послуги й, врешті-решт, зацікавленістю в отриманні прибутку і навіть певними зловживаннями. Перебуваючи постійно в пошуку додаткових джерел прибутків, міська влада кожного регіону долала багато проблем, зумовлених економічними факторами або недосконалістю законодавства й відсутністю належних повноважень, а за умови їх наявності – браком професіоналізму чи досвіду.

Важливим аспектом управління нерухомим майном міст було регулювання органами міської влади забудови. Прогресивну політику в цьому відношенні проводили Чернівці. Для міста ще у 1869 р. було затверджено «Порядок будівництва», котрий визначав відповідні повноваження міської влади і обов'язки приватних осіб, визначав процес надання дозволів та

вирішення спірних питань, а також різноманітні технічні параметри будівництва. У Галичині зразком дотримання норм в сфері забудови був Львів.

Після проведення міських реформ актуалізувалася й діяльність щодо упорядкування громадського простору, благоустрою і покращення санітарного стану.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Барвінський. Спомини з мого життя. Частина перша та друга / упор. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич. Київ: Видавництво «Смолоскип», 2004. 528 с.
2. Дроздовський Г. Тоді в Чернівцях і довкола: спогади старого австрійця / пер. з нім., передм. і примітки П. Рихла. Чернівці: Молодий буковинець, 2001. 256 с.
3. Єврейське населення та розвиток єврейського національного руху на Буковині в останній чверті XVIII – на початку XX ст.: Збірник документів та матеріалів / упор. О. Добржанський, М. Кушнір, М. Никирса. Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги»», 2007. 464 с.
4. Закон для Королівства Галичини о розділі 2,250.000 корон річно межи 37 міст, посідаючих до кінця року 1910 на своїм обшарі виключне право пропінації. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії з Великим Князівством Краківским*. Річник 1910. Львів: З друкарні В. Лозіньского. Часть XIII. С. 227-229.
5. Закон змінючий декотрі постанови закона о будовах в районі фортифікаційнім і побіч публичних доріг. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії враз з Великим Князівством Краківским*. Річник 1907. Львів: З друкарні В. Лозіньского. Часть X. С. 103-109.
6. Закон змінючий деякі постанови статута корол. прест. міста Львова, наданого законом з дня 14. жовтня 1870. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії враз з Великим Князівством Краківским*. Річник 1909. Львів: З друкарні В. Лозіньского. Часть IX. С. 125-132.
7. Закон, касаюційся запровадження налога в городе Радовцах на употребленье пива, горелки и осолодженых спиритусных напоїв. *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины*. Год 1874. Ч. XVII. С. 41-42.

8. Закон, касаючийся поберання крейцара чиншу, дозволеного главному городу Черновцам. *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины*. Рочник 1875. Черновцы: З печатни Рудольфа Екхардта, 1875. Ч. I. С. 1-2.

9. Закон, котрым порядок громадскій и порядок виборов громадских определяются. *Розпоряженія Цесарско королевских правлений краевых для герцогства Буковины*. Рочник 1863. Черновцы: Типом Рудольфа Екгарта, 1865. Ч. VII. С. 21-73.

10. Закон, котрым больше определении статута громадского для головного места краю Черновцы от 8 Марта 1864 переменяет ся. *Дневник законов и розпоряжений для герцогства Буковины*. Год 1874. Черновцы: Печатня Рудольфа Екхардта, 1874. Ч. V. С. 9-11.

11. Закон, котрым видаеся устава громадска для головного краевого места Черновцы. *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины*. Рочник 1864. Черновцы, 1865. Ч. II. С. 3-36.

12. Закон, котрым головному краевому месту Черновцы виберание наложки на сырое мясо дозволяеся. *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины*. Рочник 1866. Черновцы: Типом Рудолфа Екхардта, 1866. Ч. IV. С. 16.

13. Закон, котрым громадскій статуть для головного места краевого Черновець изменяеся. *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины*. Рочник 1868. Черновцы: З печатни Рудольфа Екхардта, 1869. Ч. XII. С. 37-38.

14. Закон котрым видано будівляні приписи для міст з виїмкою краевого головного міста Черновець. *Вістник законів і розпоряджень для воєводства Буковини*. Річник 1904. Чернівці: Ц. к. універзитетска друкарня Р. Екхардта, 1905. Вип. XXXVII. С. 91-119.

15. Закон о засадах учения, дотычно школ народных. *Переводы из Вестника законов державных для герцогства Буковины*. Рочник 1869. Ч. VII. С. 373-395.

16. Закон о зачисленю громад Борислав і Тустановичі, повіт Дрогобич, до місцевостей обнятих законом з 3. липня 1896. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії враз з Великим Князівством Краківским.* Річник 1906. Львів: З друкарні В. Лозіньского. Часть VII. С. 144.

17. Закон о зачисленю громади Копичинці до місцевостей підлягаючих законуви громадскому з 3. липня 1896. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії враз з Великим Князівством Краківским.* Річник 1908. Львів: З друкарні В. Лозіньского. Часть XXVII. С. 390.

18. Закон о правних відносінах стану учительского в народних школах. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії враз з Великим Князівством Краківским.* Річник 1902. Львів: З печатні В. Лозіньского. Часть XVII. С. 288-290.

19. Закон о призволеню громаді міста Скалат на побиране громадских оплат від спіритусових напоїв, пива, меду і т. и. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії з Великим Князівством Краківским.* Рік 1901. Львів: З печатні В. Лозіньского. Часть I. С. 2-3.

20. Закон о прилученю села Сколе до міста Сколе. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії враз з Великим Князівством Краківским.* Річник 1902. Львів: З печатні В. Лозіньского. Часть IV. С. 38-39.

21. Закон о часовім увільненю від додатку до податку для фонда краєвого, а також від додатків громадских тих будівлий в корол. престол. місті Львові, котрі будуть ново вибудовані в місце 181 домів, яко призначених на збурене в ціли регуляції міста для поправи відносин санітарних. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії враз з Великим Князівством Краківским.* Річник 1905. Львів: З друкарні В. Лозіньского. Часть III. С. 21-22.

22. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914 на підставі споминів. Львів: Друкарня оо. Василян у Жовкві, 1926. 736 с.

23. Оповістка буковинського ц. к. краєвого правительства про вивисшене торгових місцевостей Вижниці і Сторожинців на міста. *Вістник законів і розпоряджень для воєводства Буковини*. Річник 1904. Чернівці: Ц. к. університетська друкарня Р. Екхардта, 1905. Вип. XXVIII. С. 73.

24. Порядок будованья для головного краєвого места Черновцы. *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины*. Рочник 1870. Ч. I. С. 1-37.

25. Розпоряджене Виділу краєвого, яке установляє услівя кваліфікації начальників громадских сторожий пожарних в містах і місточках і заключає приписи о іспиті кваліфікаційнім на начальників тих сторожий. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії враз з Великим Князівством Краківским*. Річник 1907. Львів: З друкарні В. Лозиньского. Часть XVII. С. 199-202.

26. Устава о змене в статуте мейского Королевского столичного места Львова що до компльету потребного до важности ухвал в справах в том уступе вычисленных. *Вестник законов и распоряжений краевых для Королевства Галиции и Володимерии с великим Княжеством Краковским*. Рок 1872. Часть XXXIX. С. 167.

27. Franzos K. Aus Halb-Asien. Culturbilder aus Galizien, der Bukowina, Südrußland und Rumänien. Leipzig: Ducker & Humblot, 1876. 335 s.

28. Hauptbericht und Statistik über das Herzogtum Bukowina für die Periode vom Jahre 1862-1871. Herausgegeben von der Bukowinaer Handele- und Gewerbekammer. Lemberg, 1872. 421 s.

29. Landes-Gesetz- und Verordnungsblatt für das Königreich Galizien und Lodomerien sammt dem Großherzogthume Krakau. Jahrgang 1896. Stück XIII. Lemberg. S. 195-234.

30. Orts-Repertorium des Herzogthums Bukowina. Auf Grundlage der Volkszählung vom 31. Dezember 1869 bearbeitet. Cernowitz: Druck und Verlag von Rudolf Eckhardt, 1872. 21 s.

31. Orts-Repertorium des Königreiches Galizien und Lodomerien mit dem Grossherzogthume Krakau. Auf Grundlage der Volkszählung vom Jahre 1869 bearbeitet von der K.K. Statistischen Central-Commission. Wien: Druck und Verlag von Carl Gerold's Sohn, 1874. 339 s.

32. Rapacki W. Ludnosc Galicji. Lwow: Nakladem autora, 1874. 126 s.

33. Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich. Jahrgang 1862. IX. Stück. Wien, 1862. S. 36-41.

34. Rocznik Statystyki Galicyi wydany przez Krajowe Biuro Statystyczne (Oddział Statystyki Przemysłu i Handlu). Pod kierunkiem Dr. Tadeusz Rutkowski. Rok I. 1886. Lwów: Z drukarni i Litografii Pillera i Spółski, 1887. 295 s.

35. Rocznik Statystyki Galicyi wydany przez Krajowe Biuro Statystyczne (Oddział Statystyki Przemysłu i Handlu). Pod kierunkiem Dr. Tadeusz Rutkowski. Rok II. 1887 i 1888. Lwów: Związkowa Drukarnia we Lwowie, 1889. 331 s.

36. Rocznik Statystyki Galicyi wydany przez Krajowe Biuro Statystyczne (Oddział Statystyki Przemysłu i Handlu). Pod kierunkiem Dr. Tadeusz Rutkowski. Rok III. 1889-1891. Lwów: Związkowa Drukarnia we Lwowie, 1891. 338 s.

37. Rocznik Statystyki Galicyi wydany przez Krajowe Biuro Statystyczne (Oddział Statystyki Przemysłu i Handlu). Pod kierunkiem Dr. Tadeusz Rutkowski. Rok IV. 1892-1893. Lwów: Związkowa Drukarnia we Lwowie, 1893. 401 s.

38. Romstorfer C. Vergleichende graphische Statistik in ihrer Anwendung auf das Herzogtum Bukowina und das österreichische Staatsgebiet. Wien, 1886. 49 s.

39. Special-Orts-Repertorium der Bukowina. Herausgegeben von der K.K. Statistischen Central-Commission. XIII. Bukowina. Wien: Verlag der K.K. Statistischen Central-Commission, 1885. 30 s.

40. Special Orts-Repertorien der im Oesterreichischen Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder. Herausgegeben von der K.K. Statistischen

Zentralkommission. XII. Galizien. Wien: Verlag der K.K. Statistischen Central-Commission, 1886. 596 s.

41. Special Orts-Repertorien der im Oesterreichischen Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder. Neubearbeitung auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1890. Herausgegeben von der K.K. Statistischen Zentralkommission. XII. Galizien. Wien: Alfred Hölder. K. U. K. Hof- und Universitäts-Buchhändler, 1893. 816 s.

42. Special Orts-Repertorien der im Österreichischen Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder. Neubearbeitung auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1890. Herausgegeben von der K.K. Statistischen Central-Commission. XIII. Bukowina. Wien: Alfred Hölder. K. U. K. Hof- und Universitäts-Buchhändler, 1894. 48 s.

43. Statut król. stoł. miasta Lwowa, Ustawą z dnia 14 października 1870 nadany. Dodane są: Ustawa o przynależności do gminy, paragrafy i ustępy z innych ustaw w Ordynacyi wyborczej powołane. Rejestrabecadłowy. Lwów: nakł. Karola Wilda, 1871. 110 s.

44. Ustawa gminna z dnia 12. Sierpnia 1866. Ustawy o obszarach dworskich i Reprezentacji powiatowej, Ordynacja wyborcza dla Gmin i powiatowa obowiązujące dla Galicji wraz z W. Ks. Krakowskiem tudzież Ustawy państwowe o zasadniczych podstawach urządzenia Gmin z dodanym rejestrabecadłowym / Wyd. 2, niezmienione, Lwów: Nakładem Karola Wilda, 1867. S. 1-112.

45. Ustawa z dnia 13. Marca 1889, zaprowadzająca ustawę gminną dla miast: Biała, Bochnia, Brody, Brzeżany, Buczacz, Drohobycz, Gorlice, Gródek pod Lwówem, Jarosław, Jasło, Jaworów, Kołomyja, Krosno, Nowy Sącz, Podgórze, Przemyśl, Rzeszów, Sambor, Sanok, Śniatyn, Sokal, Stanisławów, Stryj, Tarnopol, Tarnów, Trembowla, Wadowice, Wieliczka, Złoczów, Żółkiew. Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem. Rok 1889. Wydany i rozesłano dnia 10 Kwietnia 1889. Część VII. Lwów, 1889. S. 81-119.

* * *

46. Андрусак Н. Минуле Бучаччини. Бучач і Бучаччина: історично-мемуарний збірник. Нью-Йорк-Лондон-Париж-Сідней-Торонто, 1972. Наукове Товариство ім. Шевченка. Український Архів. Т. XVII. С. 22-63.

47. Антон рицар Кохановський фон Ставчан. Громадський портал «Історичне місто Чернівці». URL: <http://fab.cv.ua/cv/mayor/view/4>

48. Бондарев І. Із революціонерів у бургомістри. Репортер. 17 жовтня 2013. URL: <https://report.if.ua/uncategorized/Iz-revolucioneriv-u-burgomistry>

49. Бондаренко А. Селятин. Україна Інкогніта. URL: <http://ukrainaincognita.com/karpaty/selyatyn>

50. Бондарук І. Бучач сто років тому. Бучач і Бучаччина: історично-мемуарний збірник. Нью-Йорк-Лондон-Париж-Сідней-Торонто, 1972. Наукове Товариство ім. Шевченка. Український Архів. Т. XVII. С. 64-70.

51. Ботушанський В., Ботушанський О. Ремесло, промисловість і транспортне сполучення Чернівців у кінці XVIII – на початку XX ст. *Питання історії України: Зб. наук. праць*. Чернівці: Технодрук, 2008. Т. 11. С. 81-90.

52. Ботушанський В. Електрифікація Чернівців та участь в ній європейських фірм (кінець XIX – початок XX ст.). *Питання історії України: Зб. наук. статей*. Чернівці: Зелена Буковина, 2004. Т. 7. С. 120-122.

53. Ботушанський В. Нариси з історії формування і функціонування владних структур на Буковині (друга половина XIX – початок XX ст.). Чернівці, 2020. 160 с.

54. Ботушанський В. Чернівецький водогін. Буковинський історико-етнографічний вісник. Чернівці: Золоті литаври, 2002. Вип. 4. С. 106-109.

55. Брик М., Горпинко О., Ісаєвич Я. Дрогобич Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Львівська область / ред. кол. тому: В. Маланчук (гол. редкол.), І. Пастер (відп. секр. редкол.) та ін. АН УРСР. Інститут історії. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. С. 262-284.

56. Буковина: історичний нарис / В. Ботушанський та ін. Чернівці: Зелена Буковина, 1998. 416 с.

57. Буковина: її минуле і сучасне. Під ред. д-ра Д. Квітковського, проф. Т. Бриндзана, А. Жуковського. Париж-Філадельфія-Детройт: Вид-во «Зелена Буковина», 1956. 965 с.

58. Васюта І. Івано-Франківськ. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Івано-Франківська область / ред. кол. тому: О. Чернов (гол. редкол.), М. Хвостін (заст. гол. редкол.), А. Ясінський (відп. секр. редкол.) та ін. АН УРСР. Інститут історії. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. С. 53-80.

59. Гаврилів Б., Арсенич П., Процак Р. Літопис Івано-Франківська (Станіслава). Історична хроніка міста з 1662 року. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1998. 136 с.

60. Гриценко І., Тимощук Б., Шепета М. Чернівці. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Чернівецька область / АН УРСР. Ін-т історії; Голов. редкол.: П. Тронько (голова) та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1969. С. 63-97.

61. Гураль П. Місцеве самоврядування в Галичині та його конституційно-правове регулювання (1848-1918). *Вроцлавсько-Львівський юридичний збірник*. 2011. № 2. С. 307-319.

62. Гранах А. Ось іде людина. Автобіографічний роман / пер. з нім. Г. Петросаняк. Київ: Видавництво Жупанського, 2012. 336 с.

63. Добржанський О. «Буковинизм» как разновидность регионального самосознания в Австро-Венгрии конца XIX – начала XX вв. Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика. Москва: ИСБ РАН, 1997. С. 75-83.

64. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. Чернівці: Золоті литаври, 1999. 574 с.

65. Добржанський С. Галицькі та буковинські міста другої половини XIX – початку XX ст.: порівняльні особливості системи управління. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Історія*. Чернівці: Чернівецький університет, 2018. Вип. 2. С. 14-20.

66. Добржанський С. Міста Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: управління, демографія, інфраструктура. *Краєзнавство*. 2017. № 3-4. С. 108-114.

67. Добржанський С. Міське самоврядування Станіслава/Івано-Франківська у другій половині ХІХ ст. *Краєзнавство*. 2019. Вип. 3. С. 6-13.

68. Добржанський С. Міське управління Правобережної України, Галичини і Буковини: порівняльний аналіз функціонування органів влади (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Чернівці: Друк Арт, 2021. 452 с.

69. Добржанський С. Реформа системи управління міст Галичини 1889 р. у контексті регіональної політики Австро-Угорщини. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Історія*. Чернівці: Чернівецький університет, 2019. Вип. 2. С. 6-13.

70. Добржанський С. Розвиток міського самоврядування Чернівців у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Краєзнавство*. 2019. Вип. 2. С. 29-36.

71. Добржанський С. Розвиток повітових міст Буковини в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Історія*. Чернівці: Чернівецький університет, 2020. Вип. 1. С. 17-24.

72. Добржанський С. Трансформація міського простору і органи самоуправління Чернівців наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2020. Т. 30. С. 298-309.

73. Дописи. *Буковина*. 1886. 13 Липня. Ч. 13. С. 3-4.

74. Дудикевич Б., Івасюта М., Ковальчак Г. Львів. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Львівська область / ред. кол. тому: В. Маланчук (гол. редкол.), І. Пастер (відп. секр. редкол.) та ін. АН УРСР. Інститут історії. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. С. 52-99.

75. Закусов М., Кравець О. Старий Стрий. Стрий: Видавничий дім «Укрпол», 2015. 104 с.

76. Ілин Л. Окремі питання реалізації імперського та крайового законодавства у Галичині останньої третини ХІХ ст. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 3. С. 16-19.

77. Історія Львова. У трьох томах / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Т. 2: 1772-1918. Львів: Центр Європи, 2007. 560 с.

78. Кайндль Р.Ф. Історія Чернівців від найдавніших часів до сьогодення, присвячена 60-літньому ювілею правління Його Величності Цісаря Франца Йосифа І, в пам'ять про першу документальну згадку про місто Чернівці 500 років тому / пер. з нім.: В. Шинкарь, В. Семенко; післямова О. Масан. Вид. 2-ге, доповн. і випр. Чернівці, 2005. 271 с.

79. Кайндль Р.Ф. Наш рідний край Буковина; пер. Ф. Андрієць, А. Квасецький. Чернівці: Зелена Буковина, 2003. 72 с.

80. Кіселичник В. Міське право та самоврядування громади Львова (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). Львів: ЛьвДУВС: Край, 2008. 352 с.

81. Кордуба М. Територія і населення України. Відень, 1918. 24 с.

82. Коцик Р. Бучач при кінці ХІХ-го і з початком ХХ-го століття. Бучач і Бучаччина: історично-мемуарний збірник. Нью Йорк-Лондон-Париж-Сідней-Торонто, 1972. Наукове Товариство ім. Шевченка. Український Архів. Т. ХVІІ. С. 175-178.

83. Кульчицький В. Статут міста Львова 1870 року: його зміст і значення. *Вісник Львівського університету: серія: Юридична*. Львів, 2004. Вип. 39. С. 127-130.

84. Куцмані Б. Броди. Прикордонне галицьке місто в довгому ХІХ столітті. Львів: Літопис, 2019. 444 с.

85. Лазорак Б. Будинок для єврейських сиріт імені Франца Йосифа І в Дрогобичі (1912-1914 рр.): мафіозний піар чи милосердна фундація Якуба Файерштайна? *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник*

наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Дрогобич: Посвіт, 2013. Вип. 6. С. 36-44.

86. Лазорак Б. Два епізоди про модернізацію «Австрійського Дрогобича»: старі вулиці «по-новому» і «не провінційна мрія» про трамвай (1901, 1909-1914 рр.). *Актуальні питання гуманітарних наук. Міжвузівський збірник наукових праць молодих учених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.* Дрогобич: Посвіт, 2014. Вип. 8. С. 32-38.

87. Лазорак Б., Лазорак Т. Бургомістр Дрогобича Ян Невядомський (1844-1914) – учасник Січневого повстання 1863 р. *Galicja a powstanie styczniowe.* Warszawa-Rzeszów, 2013. S. 261-285.

88. Лазорак Б., Лазорак Т. Дрогобицька цісарсько-королівська гімназія імені Франца Йосифа I в часі Першої світової війни (1914-1916): невідомі епізоди про «переддень» війни, російську окупацію і не тільки. *Актуальні питання гуманітарних наук. Міжвузівський збірник наукових праць молодих учених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.* Дрогобич: Посвіт, 2013. Вип. 4. С. 29-63.

89. Лазорак Б. Раймунд Ярош (1875-1937): будівничий і реформатор. Майдан – дрогобицька інтернет-газета. 29 листопада 2011 р. URL: <http://maydan.drohobych.net/?p=11529>

90. Левицький К. Наш закон громадський або які ми маєм права і повинності в громаді. *Просвіта.* Львів: Т-во «Просвіта». 1889. 122 с.

91. Лягушкін А., Янківський Д. «Мармулядова» пожежа у Станіславові 1868 року, яка змінила обличчя міста. Фотографії Старого Львова. 28 вересня 2018 р. URL: <https://photo-lviv.in.ua/marmulyadova-pozhezha-u-stanislavovi-1868-roku-yaka-zminila-oblichchya-mista>

92. Мазурок О. Города западноукраинских земель эпохи империализма. Социально-экономический аспект. Львов: Свит, 1990. 155 с.

93. Мазурок О. Міста Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття у другій половині XIX – на початку XX століть (1848-1918 рр.).

Етносоціальний та економічний аспекти. Т. 1: Етносоціальний розвиток міст. Ужгород: Карпатська вежа, 2012. 686 с.

94. Монолатій І. «Буковинська згода» у контексті історії міжетнічних компромісів у Дунайській монархії. *«І»*. 2009. № 56. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n56texts/monolatiij2.htm>

95. Монолатій І. «Криваві» парламентські вибори 1911 р. як приклад етнічного насильства у виборчій кампанії. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 6. С. 376-383.

96. Нариси з історії Північної Буковини / редкол.: Ф. Шевченко (відп. ред.) та ін. АН УРСР. Ін-т соціальних і економічних проблем зарубіжних країн; Ін-т історії. Київ: Наук. думка, 1980. 339 с.

97. Никифорак М. Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774-1918 рр.). Чернівці, Рута. 2004. 383 с.

98. Новий самоуправний закон. *Діло*. 13 липня 1933. № 180. С. 3.

99. Петрів Р. Східна Галичина у складі Австрійської імперії: історико-правовий аспект. Івано-Франківськ: Прикарпатський нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2009. 255 с.

100. Піддубний Г. Буковина: її минуле й сучасне (суспільно-політичний нарис із малюнками і мапою Буковини). Харків: Держ. вид-во України, 1928. 256 с.

101. Поллак М. До Галичини. Про хасидів, гуцулів, поляків і русинів. Уявна мандрівка зниклим світом Східної Галичини та Буковини. Чернівці: Книги-XXI, 2017. 272 с.

102. Рабій Ю. Княжий город Самбір. Львів: Ютика, 1999. 422 с.

103. Скаврон Б. Секрети Мармулядової пожежі: Знахідка бургомистра Камінського. Курс. 1 жовтня 2015 р. URL: https://kurs.if.ua/blogs/sekrety_marmulyadovoi_pozhezhi_znahidka_burgomistra_kaminskogo_26774.html

104. Соколов М., Чернявський Ф. Тернопіль. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Тернопільська область / ред. кол. тому: С. Нечай (гол. ред.), В. Андрєєв (відп. секр. редкол.), М. Приходько (заст. гол. редкол.). АН УРСР. Інститут історії. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. С. 66-100.

105. Станиславів – Станіслав – Івано-Франківськ (до 350-річчя Івано-Франківська) / кер. авт. кол., гол. ред. В. Великочий. Івано-Франківськ-Львів-Київ: Манускрипт, 2012. 584 с.

106. Степанів О. Сучасний Львів. Краків-Львів: Українське видавництво, 1943. 168 с.

107. Струтинський В. Антон Кохановський – політик, громадянин, патріот Чернівців. *Влада та управління: збірник наукових праць*. Вип. 5. Чернівці: Букрек, 2018. С. 17-28.

108. Гархов С. Історія міськелектротранспорту Чернівців. Чернівці: Прут, 1997. 288 с.

109. Тимошенко Л. Учитель Івана Франка, бургомістр Дрогобича Ксенофонт Охримович. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць*. Львів, 2012. Вип. 21: Scripta manent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича. С. 732-737.

110. Харчук Х. Водогін, XIII–XX ст. Звід пам'яток історії та культури України. Місто Львів. Т. 1. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/ZvidLviv.pdf>

111. Храбатин Н., Гречаник О., Яковин Т. Івано-Франківськ у плині часу. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. 104 с.

112. Федорчак П., Яницький Л. Долина. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Івано-Франківська область / ред. кол. тому: О. Чернов (гол. редкол.), М. Хвостін (заст. гол. редкол.), А. Ясінський (відп. секр. редкол.) та ін. АН УРСР. Інститут історії. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. С. 197-206.

113. Федорчак П., Яницький Л. Коломия. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Івано-Франківська область / ред. кол. тому: О. Чернов (гол. редкол.), М. Хвостін (заст. гол. редкол.), А. Ясінський (відп. секр. редкол.) та

ін. АН УРСР. Інститут історії. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. С. 280-281.

114. Чернівці: Історія і сучасність (Ювілейне видання до 600-річчя першої писемної згадки про місто) / В. Ботушанський, С. Біленкова, О. Добржанський та ін. Чернівці: Зелена Буковина, 2009. 586 с.

115. Чучко М. «И взят Бога на помощь»: соціально-релігійний чинник в житті православного населення північних волостей Молдавського воєводства та австрійської Буковини (епоха пізнього середньовіччя та нового часу). Чернівці: Книги-XXI, 2008. 368 с.

116. Шевчук Ю., Шевчук А. Ретроспективний аналіз історії формування водозабірної та водорозподільчої складових водопостачання міста Чернівці. *Сборник научных трудов SWorld*. Иваново: Маркова А.Д., 2015. Вып. 3. Том 10. С. 92-95.

117. Broński K. Rola samorządu w rozwoju prowincjonalnych miast galicyjskich w dobie autonomicznej. *Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie*. 2000. № 548. S. 61-74.

118. Charewiczowa Ł. Dzieje miasta Złoczowa. Złoczów: Wydawnictwo Pow. Towarzystwa Tur. Krajoznawczego, 1929. 220 s.

119. Grzybowski K. Galicja 1848-1914: Historia ustroju politycznego na tle historii ustroju Austrii. Kraków-Wrocław-Warszawa, Ossolineum, 1959. 322 s.

120. Himka J.-P. Galicia and Bukovina: a research handbook about western Ukraine, late 19th-20th centuries. Alberta: Culture & Multiculturalism Historical Resources Division, 1990. XVII, 215 p.

121. Hoszowski S. Ekonomiczny rozwój Lwowa w latach 1772-1914. Lwów: Wydaw. Izby Przemysłowo-Handlowej, 1935. 120 s.

122. Miasto Lwów w okresie samorządu 1870-1895 / Składał Józef Grzegorz Piotrowski. Lwów: Nakładem gminz Król. Stoł. Miasta Lwowa. Z drukarni W.A. Szyjkowskiego, 1896. 719 s.

123. Papée F. Historia miasta Lwowa w zarysie. Lwów: Nakładem Gminy Król. Stoł. Miasta Lwowa, 1894. 214 s.

124. Papée F. Historia miasta Lwowa w zarysie. Wydanie drugie, poprawione i uzupełnione. Lwów-Warszawa, 1924. URL: <http://www.lwow.com.pl/historia/papee3.html>.

125. Pollack M. Czernowitz: Station einer imaginären Reise nach Galizien Du: die Zeitschrift der Kultur. 1985. №45. S. 6-15.

126. Scharr K. «Die Landschaft Bukowina» Das Werden einer Region an der Peripherie 1774-1918. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag, 2010. 396 p.

127. Szarłowski A. Stanisławów i powiat stanisławowski pod względem historycznym i geograficzno-statystycznym. Stanisławów: Nakłodem. Księgarni Wł. Doboszyńskiego, 1887. 357 s.

128. Szczepanowski S. Nędza Galicyi w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego. Lwów: Gubrynowicz i Schmidt, 1888. XIX, 198 s.

129. Żukowski O.M. Bukowina pod względem topograficznym, statystycznym i historycznym ze szczególnym uwzględnieniem żywiołu polskiego. Czerniowce-Lwów, 1914. 145 s.